

DE BOER, Minne Gerben. 'De oorsprong der woorden volgens Mario Alinei'. Hoofdstuk 21 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht, Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 429-475.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk geeft een uitvoerige Nederlandstalige presentatie van Mario Alinei's *L'origine delle Parole*, met nadruk op de Nederlandse terminologie. Het tracht de achtergronden van de theorie te traceren en toe te lichten welk gebruik er van de theorie gemaakt kan worden. Hierbij presenteert de auteur ook eigen uitwerkingen.

RIASSUNTO

Questo capitolo dà una ampia presentazione in olandese del libro di Mario Alinei *L'origine delle parole*, in cui si presta anche attenzione alla terminologia nederlandese. Si cerca di rintracciare le origini della teoria alineiana e di suggerire delle possibilità di applicarla. Facendo questo l'autore presenta anche elaborazioni personali.

SUMMARY

This chapter gives an elaborate presentation of Mario Alinei's *L'origine delle parole*, in which attention is also given to Dutch terminologic choices. Alinei's theory is placed in its historical background and some suggestions are given for applications. Here the author also gives elaborations of his own.

KEY-WORDS

Etymological theory, semantic motivation (iconomasiology), datation problems, diachrony of lexical items, lexical archeology, borderline etymology

@ Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

21. DE OORSPRONG DER WOORDEN VOLGENS MARIO ALINEI

0. Inleiding

Dit artikel gaat over het boek *L'origine delle parole* van Mario Alinei,¹ dat de theorievorming van etymologisch onderzoek tot onderwerp heeft, dat hierbij in feite een theorie voor diachroon woordonderzoek geeft en daarom gezien kan worden als een *Summa* van Alinei's werk op dat gebied. Ik heb dit werk gevolgd vanaf zijn oratie van 1963,² waarbij ik aanwezig ben geweest, heb met hem op hetzelfde Instituut gewerkt van 1964 tot 1987, toen hij met pensioen ging, in turbulente en minder turbulente tijden, en heb vanuit de verte de briljante voortzetting van zijn wetenschappelijke carrière bijgehouden. Als gevolg daarvan heb ik ook enig zicht op de oorsprong van 'De oorsprong der woorden'. Mijn voornaamste doel in dit artikel is de theorie van Alinei in het Nederlands uiteen te zetten, zodat ze toegankelijk wordt voor een Nederlandstalig publiek. Dit houdt ook een voortdurende aandacht in voor de terminologie die de auteur ontwikkeld heeft, en de mogelijkheden om die in het Nederlands weer te geven.³ Verder zal ik trachten de onderdelen van de theorie in hun historische verband te plaatsen en er ten slotte een persoonlijke reactie op te geven, met inbegrip van het gebruik dat ik er in mijn eigen werk van heb gemaakt. Alvorens op het boek zelf in te gaan geef ik een beschouwing over de oratie in het licht van de latere ontwikkeling; daarna behandel ik de afzonderlijke hoofdstukken van het boek in afdelingen, die in veel gevallen geordend zijn via de onderdelen samenvatting, commentaar en mijn eigen reactie. Elk gegeven citaat wordt eerst in Nederlandse vertaling gegeven, daarna tussen haakjes gevolgd door de originele tekst.

AFDELING 1: DE OORSPRONG VAN HET WOORD *AMBASCIATORE*.

Een van de internationale woorden van Italiaanse oorsprong is *ambasciata* (en *ambasciatore*), bestudeerd in Alinei 1963. Ik geef eerst een korte samenvatting van dit artikel, overgenomen uit mijn *Woordstudies I*, p. 235; daarna zal ik in de commentaar het artikel gedetailleerder uitleggen, zodat duidelijk wordt hoeveel elementen van Alinei's latere werk hier al zichtbaar zijn.

---

¹ Mario Alinei. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009

² Mario Alinei. *Origin and History of the Italian Word ambasciata «embassy»*. The Hague: Mouton, 1963. Ook in Italiaanse vertaling als 'Origine e storia della parola *ambasciata*', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.

³ Om een voorbeeld te noemen: in het eerste hoofdstuk gaat Alinei in op zijn keuze voor de term 'lexeem' (*lessema*); hij verkiest die term boven 'lexical item' (*entrata lessicale*), omdat de laatste term in Italië alleen door generatieve auteurs gebruikt wordt. In Nederland is de situatie omgekeerd: *lexeem* wordt alleen door structuralisten gebruikt en dat is bij ons een uitstervend soort linguïsten.

1.1. Korte inhoud van Alinei 1963.

Het woord *ambasciata* wordt sinds jaar en dag door de romanisten in verband gebracht met een Keltisch *ambactus*, verwant aan het Nederlandse *ambt*, een etymologie die van woordenboek tot woordenboek overgeschreven wordt. Alinei toont eerst aan dat dit voorstel absurd is omdat de cruciale tussenstadia ontbreken, de fonologische ontwikkeling niet klopt en het betekenisverband er met de haren bijgesleept is. In plaats daarvan gaat hij uit van een Abruzzees *ambasciare*, met een combinatie van argumenten: de *densità semantica* (het vaststellen van de streek waar het woord de meeste betekenissen heeft); de culturele link met de transhumantie, de jaarlijkse tocht van de kudde van de bergen naar de vlakte onder begeleiding van een *ambasciadore*, een van de belangrijkste aspecten van het leven van de herders uit dat gebied; de transparantie van de motivatie *in+basso* 'naar beneden', samen met de fonologische correspondenties tussen Latijn en Oskisch, die met voorbeelden worden toegelicht. In de vroege Middeleeuwen krijgt *ambasciata* door een metaforische ontwikkeling de betekenis van 'dienstreis', uiteraard met paarden of muilezels, uitgaande van een klooster. In de tijd van Karel de Grote gaat dit idee van 'dienstreis' zich specialiseren in politieke zin: het wordt de reis van boodschappers van de pauselijke curia naar de keizerlijke kanselarij. Op dat moment splitst zich deze politieke betekenis af van de oorspronkelijke betekenis en wordt ze als internationalisme verspreid overal waar het keizerlijke hof zijn invloed doet gelden.

Dit artikel is een vroeg voorbeeld van Alinei's etymologiseren, waarbij anthropologische kennis, vertrouwen in de regelmaat van de fonologische ontwikkeling, precisie in de aangenomen semantische relaties en voorbeeldige documentatie samengaan. Men zou verwachten dat aanhangers van de traditionele etymologie hun best doen om het artikel gedetailleerd te weerleggen. Dat is niet het geval: de commentaar van Morlicchio, Haubrichs en Pfister in de LEI (*Germanismi – fascicolo 1°* (vol. I), a cura di Elda Morlicchio, Wiesbaden, Reichert, 2000, p.60) beperkt zich tot de lapidaire zin: *La tesi di Alinei, che vuole risalire all'osco-umbro, non considera il peso della documentazione del lat. mediev. merovingio e carolingio che parla in favore di un'origine germanica* 'De stelling van Alinei, die terug wil gaan tot het Osko-Umbrisch, houdt geen rekening met het gewicht van de documentatie van het Middeleeuws Latijn uit de Merovingische en Karolingische tijd die pleit voor een Germaanse oorsprong'. Wat dat *peso della documentazione* precies moet bewijzen en hoe dat betoog in zijn werk gaat wordt niet toegelicht.

1.2. Commentaar

Ik volg nu stap voor stap het betoog van Alinei, zodat duidelijk wordt welke argumenten er gebruikt zijn. Dit artikel bevat al een groot aantal kenmerken die later terugkomen in Alinei's werk. Ik zal ze hier opnoemen:

1) De eerste stap is het verzamelen van de oudste betekenissen en de geografische localisatie daarvan. De betekenis van *ambascia(ta)* die uit documenten uit de vijfde en zesde eeuw na Christus af te leiden is blijkt te zijn: een boodschap of dienstverlening, waarbij dieren (paarden) betrokken zijn. Daarnaast komen voor, in documenten van

later tijd, de betekenissen 'officiële delegatie' en 'kudde'. De definitie wordt nu uitgebreid tot de tris: 'dienstreis die de aanwezigheid van dieren inhoudt plus de terugkeer naar de plaats van vertrek'; 'het doel van zo'n reis'; en 'de groep mensen en dieren die zo'n reis uitvoeren'. Verder zijn er nog twee betekenissen die op het eerste gezicht niet bij de dienstreis lijken te horen, namelijk de functies van *paraninfo* en van *norcino*. Een *paraninfo* is de begeleider van een bruid naar de nieuwe woonplaats; een *norcino* de vakman die biggen castrereert.

2) Vervolgens wordt de traditionele etymologie vermeld op grond van tien etymologische woordenboeken, namelijk de afleiding van een Keltisch woord *ambactus*, dat overgenomen wordt door Germaanse dialecten en onder meer leidt tot de Nederlandse woorden *ambt* en *ambacht*. Dit woord komt tijdens de Volksverhuizingen in het Latijn terecht in de vorm *ambactia*. Het voorstel stuit op fonetische bezwaren die opgelost worden door een Provençaalse tussenvorm *ambaissada* aan te nemen die met enige moeite fonetisch verklaard kan worden.

3) Tegen de traditionele etymologie worden vier bezwaren ingebracht:

a. Alle historische gegevens wijzen op de herkomst van het begrip *ambassade* uit Italië, en dan ook nog later dan de volksverhuizingen: de Provence speelt hierin geen enkele rol;

b. De etymologen waren kennelijk niet op de hoogte van de andere betekenissen in het Italiaanse gebied, die bovendien uit hoofde van de klankontwikkeling erg oud moeten zijn;

c. De vorm *ambactia blijkt nergens voor te komen, wel *amba(s)sia ambascia*, *ambax(i)a* en *ambastia*; trouwens de veronderstelde vorm zou in het Italiaans *ambaccia* opgeleverd moeten hebben;

d. Het citaat *ambactia* uit de Regula Sancti Columbani, de Ierse heilige, die de Ierse herkomst van het woord zou moeten bevestigen, komt niet in het origineel voor, maar is – in de vorm *ambascia!* – een latere interpolatie, die afkomstig is van de regels van Benedictus (van Nursia, de plaats waar de biggencastreerders vandaan komen).

4) Er wordt een betere verklaring voorgesteld, namelijk een Italiaanse herkomst, met zeven argumenten:

a. Het Franse woord *ambassade* kan alleen maar uit het Italiaans komen, wat klopt met de historische informatie;

b. Alleen in Italië komt de korte vorm *ambascia* voor in veel dialectale varianten en met de eerder genoemde betekenissen; ook het werkwoord *ambasciare* heeft er de betekenis 'een boodschap brengen';

c. De vier voorkomende vormen verwijzen naar een oorsprong *ambassia*, wat gestaafd kan worden met parallelle voorbeelden;

d. Alle varianten in Centraal en Zuid-Italië hebben *mm* in plaats van *mb*; dit verwijst naar een Osko-umbrische oorsprong en een hoge ouderdom;

e. De drie betekenissen 'kudde', 'biggencastreerder' en 'begeleider van de bruid' komen alleen in diezelfde Italiaanse dialecten voor;

f. De functie van 'begeleider van de bruid' komt ook in het klassieke Latijn voor en is daar geassocieerd met de woorden *pronuba* en *paranymphus*;

g. De varkensteelt is kenmerkend voor de Marche, zoals de schapenteelt dat is voor Latium en de Abruzzes. Dit middel van bestaan is heel oud en de veeteelt houdt in het algemeen lang oude woorden aan.

Al deze argumenten verwijzen naar Centraal en Zuid-Italië als oorsprong van het woord.

5) Een nieuwe etymologie wordt nu voorgesteld op grond van het morfologische feit dat in Italië het werkwoord *fare* plus de vrouwelijke vorm van het voltooid deelwoord vaak als alternatief voor het werkwoord wordt gebruikt (bijvoorbeeld *fare una mangiata = mangiare*). Op grond van dat patroon wordt *fare un'ambasciata* identiek aan *ambasciare*; met andere woorden, het werkwoord zou de basis kunnen zijn waar we naar zoeken.

6) Veel Italiaanse dialecten hebben een werkwoord *imbassare* (in de locale vorm) met de betekenis 'naar beneden brengen'. In de Osko-umbrische gebieden heeft het voorvoegsel *im-* de vorm *am-* en komt in plaats van *basso* een vorm *bascio* voor. De oplossing is dus een vorm die we kunnen symboliseren als $[[[in]_{pref} + [basso]_A] + are]_V$, met het Osko-Umbrische gebied als plaats van ontstaan en 'naar beneden brengen' als hoofdbetekenis.

7) Op de vraag of deze betekenis de scala van deelbetekenissen die we gevonden hebben kan verklaren volgt een ethnologisch betoog, waarin gewezen wordt op de transhumantie, dat wil zeggen het jaarlijkse begeleiden van het vee van de bergen naar de winterverblijven in de vlakte. Dit gebeurde onder begeleiding van een 'ambasciadore' met behulp van enige paarden of muilezels. Ook de tocht van de castreerder onder de bevolking was zo'n periodieke activiteit; verder moest de *paraninfo* vaak bemiddelen tussen elkaar vijandig gezinde bevolkingen vanwege de gewoonte van de exogamie (huwelijk buiten de eigen gemeenschap).

8) Vanuit de betekenis diplomatieke missie is de latere ontwikkeling te verklaren. Dit gebeurt opnieuw door een uitvoerige documentatie, die twee ontwikkelingen aantoonst: ten eerste dat *ambascia* gebruikt werd voor een boodschap van een klooster naar omliggende, hiërarchisch lagere, plaatsen (deze kloosters werden economisch ook centra van veeteelt wat het behoud van het woord aannemelijk maakt); ten tweede dat wanneer Karel de Grote zich op Italië gaat richten om de pausen te beschermen tegen de Langobarden, de verhouding tussen paus en koning gemodelleerd wordt op de gewoonten van de pauselijke kanselarij, zodat boodschappers die door de paus naar het hof van de koning gestuurd worden gezien worden als een 'missie naar beneden' (in figuurlijke zin dan). Later zal ook het koningshof *ambasciatori* uitzenden om boodschappen over te brengen naar omringende vorsten.

1.3. Kenschetsing van het gebruikte model

Als we het betoog wat abstracter formuleren kunnen we het opvoeren als model voor een etymologisch onderzoek (dit is, zoals we later zullen zien, een *etymothese*, die een onzekere etymologie omzet in een zekere etymologie, volgens het programma van de *etimologia di frontiera*):

Stap 1: Allereerst wordt een uitvoerige documentatie verzameld.

Stap 2: De traditionele etymologie wordt kritisch beoordeeld.

Stap 3: Aangetoond wordt dat er slecht geciteerd wordt, dat er geen historische informatie gebruikt wordt, geen rekening gehouden wordt met wat later de *densità semantica* zal heten en dat de links gelegd worden op grond van vage associaties.

Stap 4: De verbeterde suggestie berust op historische informatie, analyse van de betekenissen en hun frequentie, fonetische correctheid, inpassing in bestaande etymologische kennis, precieze locatie op grond van de *densità semantica*, ethnologische kennis en kennis van de economie van vroeger tijden.

Stap 5: Er wordt gebruik gemaakt van morfologische informatie om een patroon aan te tonen.

Stap 6: Het morfologische patroon wordt ingepast in een precies geografisch kader.

Stap 7: Er wordt gebruik gemaakt van de ethnologische kennis om de gevonden woordbetekenissen met elkaar te verbinden.

Stap 8: Er wordt een verklaring gegeven van de latere ontwikkelingen op grond van nieuwe politieke situaties.

1.4. Mijn reactie

Indertijd heeft deze openbare les een overweldigende indruk op mij gemaakt en iedere keer als ik hem herlees herken ik de dwingende logica van het betoog.⁴ Er is eenvoudig geen speld tussen te krijgen. Ik begrijp daarom absoluut niet waarom het niet overgenomen is in de literatuur; dat kan alleen maar een kwestie van kwade trouw of persoonlijke ruzietjes zijn. Men moet van goeden huize komen om het voorstel te weerleggen met even stringente argumenten; een simpel 'is niet overtuigend' kan niet volstaan.

Het onderzoeksmodel dat ik in § 1.3 heb samengevat vertoont niets wat revolutionair is; alle argumenten zijn volkomen voor de hand liggend. Later zal Alinei met grotere vernieuwingen komen, zoals de theorie van de continuïteit en de grotere chronologische diepte van het indoeuropees. Hiertegen is fel verzet geweest. Mijn opinie is in dezen dat het artikel van 1963 voldoende garant staat voor een serieuze aanpak en dat men eveneens van goeden huize moet komen om Alinei's voorstellen te verwerpen.

AFDELING 2. BEDOELING VAN HET BOEK

Op de achterflap van *L'origine delle parole* staat een tekst, die zonder enige twijfel van de auteur afkomstig is, waarin het doel van dit boek uiteengezet wordt. Als begin van de bespreking van het boek zal ik in mijn woorden een parafraze geven van die tekst en hem daarna gebruiken voor een indeling van de onderwerpen die ik achtereenvolgens aan de orde zal stellen. In dit boek wil Alinei namelijk het etymologische onderzoek een gezondere theoretische en methodologische basis geven. De meeste beoefenaars van het vak zagen het als het oplossen van puzzeltjes en waren

---

⁴ Het lijkt me ook een goed artikel voor de leeslijst van mensen die kennis willen maken met historisch taalonderzoek.

niet erg geïnteresseerd in theorie. Hierdoor verloor het de functie van historische hulpwetenschap die het oorspronkelijk had. Voor Alinei is de semantische motivatie van het woord het belangrijkste element. Voor deze motivatie voert hij de term *iconiem* in. De leer van de iconiemen, de iconomastiek, is de onmisbare tegenhanger van de historische fonetiek en morfologie. Voor de traditionele historische taalkundigen moest de historische semantiek die rol vervullen, maar ze hebben daar nooit veel mee gedaan. Alinei doet in dit kader een aantal voorstellen:

- 1) De begrippen etymon en etymologie moeten beter gedefinieerd worden en we moeten vaststellen wat voor soort kennis ze opleveren.
- 2) We hebben een betere indeling van de woordenschat nodig, gebaseerd op een etymologische typologie.
- 3) We moeten scherp onderscheiden tussen zekere en onzekere etyma.
- 4) Voor een uitvoeriger methodologie van het etymologisch onderzoek moeten we gebruik maken van alle vorderingen die in andere onderdelen van de taalkunde gemaakt zijn.
- 5) Er worden nieuwe methodes uitgewerkt voor het dateren van woorden en voor een periodisering van de hele woordenschat.
- 6) Deze methodes leiden tot een nieuwe discipline, namelijk de etymologische archeologie.
- 7) Daarnaast wordt ernaar gestreefd de vernieuwingen in de woordenschat te plaatsen in hun historisch-culturele context. Dat geldt speciaal voor de vernieuwingen die berusten op een transparante en dus zekere basis.
- 8) Op deze wijze wordt de etymologie opnieuw een belangrijke hulpwetenschap voor de geschiedenis.

De parafraze van Alinei's doelstellingen die ik hier gegeven heb wil ik gebruiken voor de formulering van de afdelingen van dit hoofdstuk. Ik kondig ze puntsgewijs aan.

1) Alinei polemiseert tegen de 'traditionele' etymologie. Wat is precies die 'traditionele' etymologie en wat is er mis mee? Alinei behandelt dit punt in zijn hoofdstukken drie en vier, waarbij hoofdstuk drie gewijd is aan de etymologie van de zogenaamde *Junggrammatiker*, in het Italiaans bekend als *neogrammatici*, dat wil zeggen een groep taalkundigen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw de dienst uitmaakten in het toenmalige linguïstische centrum Leipzig. Hoofdstuk vier behandelt de vernieuwingen in het vak sinds de Junggrammatiker. Het betoog is eerder logisch dan chronologisch georiënteerd: de theorie van de auteurs van hoofdstuk 3 bevat een paar basiskenmerken; alle stromingen die in hoofdstuk 4 behandeld worden voegen daar kenmerken aan toe. Ik zal deze materie behandelen in mijn afdeling 5: *Benaderingen van de etymologie*.

2) Pogingen tot het uitwerken van een historische semantiek zijn altijd gestrand op verwarring over de inhoud van het vak. Er werd meestal gedacht dat het moest gaan over de betekenissen van een woord; Alinei stelt daartegenover dat het moet gaan om de semantische motivatie van een woord. Hij voert de term *iconiem* om die semantische motivatie aan te duiden en creëert hiermee een nieuwe benadering, de

iconomastiek. Dit punt wordt het onderwerp van mijn afdeling 4: *De komst van het iconiem*.

3) De problematiek van het verschil tussen zekere en onzekere etyma is fundamenteel omdat de vraagstellingen volkomen verschillen. Ik zal dit aan de orde stellen in mijn afdeling 6: *Etymografie en etymothesis: twee soorten etymologisch onderzoek*.

4) Om zoveel mogelijk onzekere etymologieën te veranderen in zekere hebben we een speciale activiteit nodig, die Alinei *etimologia di frontiera* (grensverleggende etymologie) noemt. Dit is echter geen oplossing van raadseltjes, maar een systematische activiteit, waarvoor welomschreven heuristische methodes uitgewerkt kunnen worden. Dit behandel ik in mijn afdeling 7: *etimologia di frontiera; zoeken naar het iconiem*.

5) De zekere etyma moeten allereerst gedateerd worden. Voor die datering worden een aantal methodes voorgesteld, naast de traditionele die gebaseerd is op schriftelijke attestaties. Deze methodes behandel ik in mijn afdeling 8: *Datering van nieuwe woorden*.

6) Datering van afzonderlijke woorden is echter een voorstadium van het eigenlijke werk, namelijk de periodisering van de woordenschat, oftewel het leggen van een verband tussen onderdelen van de woordenschat en historische perioden. Hierbij wordt de etymologie een hulpwetenschap van de geschiedenis. Hoe dat werkt behandel ik in mijn afdeling 9: *Woorden in hun historische context*.

7) De theoretische en methodologische verdieping van de woordgeschiedenis ervaar ik als bijzonder vruchtbaar. Ik heb daar in verschillende artikelen dankbaar gebruik van gemaakt. In mijn afdeling 10: *De nieuwe lexicale diachronie* ga ik daar nader op in.

8) Toch laat de theorie van Alinei wel wat vragen open. Ik zal proberen die te inventariseren in mijn afdeling 11: *Punten van kritiek*.

Alvorens deze punten uit te werken behandel ik eerst Alinei's definitie van *woord*.

AFDELING 3. WAT IS EEN WOORD?⁵

Het woord (*parola*) wordt gedefinieerd als 'minimale scheidbare eenheid van het discours die betekenis heeft' (*unità minima separabile del discorso che abbia un significato*; p.30). Deze definitie levert voor de meeste talen woordvormen op die een combinatie zijn van een betekenisdragend element en een of meer uitgangen, die grammaticale elementen toevoegen. Hoewel ook de uitgangen zich zouden lenen voor diachroon onderzoek, concentreert Alinei zich op de basiswoorden, waarvoor de term 'lexeem' (*lessema*) wordt gebruikt, met 'lemma' (*lemma*) als variant. Het lexeem wordt gedefinieerd als 'gelemmatiseerd woord' (*parola lemmatizzata*), 'dat geabstraheerd wordt van zijn realisatie in het discours' (*astratta dalla sua realizzazione nel discorso*; p.911)⁶ en op een conventionele manier in een woordenboek wordt opgenomen.

⁵ Deze afdeling behandelt hoofdstuk 1: *Cos'è una parola*.

⁶ De bladzijden 889-934 verwijzen naar het zogenaamde *Glossario*, dat gezien kan worden als een encyclopedie van gebruikte termen met uitvoerige interne verwijzingen (een index met verwijzing naar de bladzijden waarin de termen voorkomen ontbreekt).

Woorden zijn artefacten, net als instrumenten dat zijn. Mensen gebruiken artefacten om de hen omringende wereld te beheersen. Woorden hebben een cognitieve en een communicatieve functie. In hun cognitieve functie organiseren ze de informatie over de wereld waarover de spreker (*il parlante*) beschikt; in hun communicatieve functie delen ze die informatie mee aan andere sprekers. Woorden zijn het uitsluitend bezit van mensen; de *homo loquens* onderscheidt zich van de andere primaten doordat hij woorden als instrument kan gebruiken.

Woorden hebben het een en ander gemeen met andere artefacten, en vertonen ook eigenschappen *sui generis*. Instrumenten worden gemaakt, ze kunnen slijten door externe omstandigheden (roest, bijvoorbeeld), ze kunnen hun functie verliezen en ze kunnen reizen. Deze eigenschappen gelden ook voor woorden: ze worden altijd (door een spreker) gemaakt; ze kunnen hun oorspronkelijke vorm en/of betekenis verliezen door externe omstandigheden, zoals het gebruik door mensen met andere uitspraakgewoonten of door veranderingen in de functie die ze verrichten; ze kunnen verdwijnen omdat hun functie niet meer actueel is; als leenwoorden verspreiden ze zich in gebieden waarin andere talen gesproken worden.

De eigen aard van woorden ten opzichte van andere artefacten kent verschillende aspecten:

1. Woorden zijn bijzonder ingewikkelde artefacten; bovendien zijn er erg veel van;
2. Woorden worden – bij wijze van spreken – vanzelf gestandaardiseerd; daar komt geen bureaucratie aan te pas;
3. Iedereen is in staat nieuwe woorden te vormen; daarvoor zijn geen gespecialiseerde handwerkslieden nodig;
4. Woorden definiëren een gemeenschap (gebruiksvoorwerpen doen dat niet: er zijn taalgemeenschappen, maar geen sleutelgemeenschappen of bijgemeenschappen);
5. Woorden zijn multifunctioneel, in tegenstelling tot gebruiksvoorwerpen, die voor een specifiek doel worden gemaakt;
6. Woorden zijn tegelijk vluchtig en duurzaam; hun duurzaamheid berust op de overdracht via generaties;
7. Woorden kunnen tegelijk fossielen zijn en weer hergebruikt worden;
8. Woorden zijn gratis.

Al deze aspecten vereisen een speciale theoretische uitwerking.

Tot slot van dit hoofdstuk gaat Alinei in op de parallel tussen woorden en geld. Geld heeft hetzelfde multifunctionele karakter; het grote verschil is echter de gemakkelijke beschikbaarheid: de enige kosten die aan woorden verbonden zijn betreffen tijd (de tijd om ze aan te leren). De parallel is vaak opgemerkt en ook vastgelegd in het taalgebruik zelf, in termen als *woordenschat*.

3.1. Commentaar

De gelijkstelling tussen *lemma* en *lexeem* hangt dunkt me samen met verschillende achtergronden. *Lemma* komt uit de computertaalkunde van de vroege jaren zestig; het lemma was het etiket waaronder de verschillende woordvormen die de computer

geïsoleerd had verzameld werden: *loop, loopt, lopen, liep, liepen* en *gelopen* behoren allemaal tot het lemma *lopen*. Het *lexeem* is geen etiket, maar een abstractie: het lexeem *lopen* bevat alle informatie die gemeenschappelijk is aan de genoemde woordvormen, namelijk formeel gezien een stam *loop-*, waarvan alle vormen afgeleid kunnen worden, en inhoudelijk gezien een betekenis, die bijvoorbeeld gedefinieerd kan worden als 'een beweging die plaatsvindt door het verzetten van de voeten' (en waarvan opnieuw alle mogelijke andere betekenissen afgeleid kunnen worden). Als we 'woordvorm' reserveren voor de verschillende 'woorden' die de computer verzamelt (reeksen letters tussen twee spaties), kunnen we 'woord' blijven gebruiken voor lexeem (alleen als dubbelzinnigheden vermeden moeten worden, zouden we 'lexical item' kunnen gebruiken).⁷

Uit de enorme belangstelling van Alinei voor de archeologie stamt de interessante gedachte van de parallelie tussen woorden en gebruiksvoorwerpen, die vrij consequent wordt doorgevoerd, tot aan het idee van de woordfossielen toe. Zoals fossielen ons iets zeggen over vroegere geologische tijdperken, zo geven verbale fossielen ons informatie over vroegere culturele tijdperken, die overigens in archeologische terminologie (Steentijd, Bronstijd, IJzertijd) besproken worden.

In het hele verhaal speelt de gedachte mee dat de echte woorden artefacten van de gesproken taal zijn. Deze vervliegen, nadat ze uitgesproken zijn, maar tegelijk zijn ze duurzaam, omdat de bijbehorende informatie in het geheugen van de mens wordt opgeslagen. De duurzaamheid eindigt niet bij de dood van de drager van deze informatie, want de woorden worden van generatie tot generatie doorgegeven. Alinei spreekt van vijf generaties, van de grootouders van de *ego*⁸ tot diens kleinkinderen en stelt dat de woorden in grote mate intact blijven. Als dat geldt voor de huidige situatie, dan moet dit ook gelden voor de grootvader als die als kleinkind van een eerdere keten van generaties wordt gezien. Zo komt hij tot zijn theorie van de continuïteit: als de woorden van generatie op generatie worden overgedragen, dan hebben ze in principe altijd bestaan vanaf het begin van het spreken, of preciezer gezegd, vanaf het moment waarop ze gecreëerd zijn om in een bepaalde behoefte te voorzien. De continuïteit kan alleen worden doorbroken door externe factoren. Ergo, alle aanwijsbare veranderingen moeten worden ondergebracht onder de een of andere externe factor.

3.2. Mijn reactie

De verspreiding van woorden is een kwestie van taalgemeenschappen. Het model is hier dan de kleine geïsoleerde taalgemeenschap; we zouden kunnen denken aan een land als IJsland, dat rond het jaar duizend door een homogene bevolking gekolo-

---

⁷ Opvallend is dat in deze terminologische excursie niet gesproken wordt van meerwoorduitdrukkingen, waarvoor toch vaak het woord *lexeem* gebruikt wordt. Ik zal ze hier verder als *multiwoorden* aanduiden

⁸ *Ego* is een term uit de ethnologische literatuur die voor de definitie van familieverhoudingen wordt gebruikt.

niseerd is of de Finse bossen, die na de laatste IJstijd bevolkt zijn door een bevolking die daar stabiel gebleven is. Een grote stad, waarvan de bevolking ettelijke malen door overwinnaars uitgemoord is, voldoet niet aan dit model: daar overheersen dan ook de externe factoren.

Als stabiliteit de norm is dan is verandering de uitzondering. Als verandering de norm is dan is stabiliteit de uitzondering. Persoonlijk ben ik eerder geneigd om de verandering als norm te zien. Ik heb dat uitgewerkt in het eerste deel van mijn artikel De Boer 1993, waar ik het vervangende model tegenover het cumulatieve model van de diachrone woordenschat heb geplaatst. Ook in mijn artikelen over *La lingua remota di Giacomo Leopardi* heb ik de nadruk gelegd op wat er in zes generaties zoal kan veranderen. De continuïteit is het ideaal van een romantische dialectologie, die oude mannetjes in afgezonderde gemeenschappen raadpleegt in de hoop het oude Latijn terug te vinden. Daartegenover staat de gedachte dat iedere generatie zijn eigen omgeving heeft waarin ze haar weg moet vinden en dat doet door de overgeërfde woordenschat aan te passen aan de nieuwe situatie. Met Nencioni (1982) geloof ik ook niet dat onze grootouders onze kleinkinderen nog veel te zeggen gehad zouden hebben; meestal verstaan ouders hun kinderen al niet meer. Het lijkt me zinniger om hier geen grote verhalen te houden, maar de factoren van verandering grondig te bestuderen. En dan valt me op dat in Alinei's model de interne factoren verdwenen zijn.⁹

Dat woorden specifiek zijn voor de mens heeft uiteraard te maken met de lichaamsbouw. Dat hoeft natuurlijk niet te betekenen dat andere primaten of andere dieren in het algemeen geen taal hebben. Het beheersen van de omringende wereld ten einde in leven te kunnen blijven is even belangrijk voor apen als voor mensen, en dan ligt het voor de hand dat de jongere generatie daarin geïnstrueerd wordt in een communicatieve situatie. Iets dergelijks zal Alinei toch ook wel voor ogen staan, gezien de nadruk die we nog zullen zien op klanknabootsing als een van de bronnen van taalschepping.

AFDELING 4: DE KOMST VAN HET ICONIEM¹⁰

Een taalteken is bestemd om een stuk kennis van de wereld weer te geven en deze mee te delen aan andere leden van de taalgemeenschap. Om die functies te kunnen vervullen moet het teken in die gemeenschap wel bekend zijn. Zo'n bekendheid (*notorietà*) kan op drie manieren worden verkregen:

---

⁹ Het is opvallend dat in de uitgebreide bibliografie twee taalkundigen ontbreken die speciaal de veranderingen bestudeerd hebben, namelijk Louis Gauchat, die in 1905 de variabiliteit binnen één dorp, het Zwitserse dorp Charmey, heeft onderzocht, en dertig jaar later de taal van hetzelfde dorp opnieuw bestudeerd heeft, en William Labov, die een soortgelijke historische ervaring deed in Martha's Vineyard, en momenteel de leidende autoriteit is op het gebied van de historische taalontwikkeling.

¹⁰ Deze paragraaf behandelt hoofdstuk 2: *Cosa si nasconde in una parola?*

1) Doordat een daartoe bevoegde instantie vorm en betekenis vastlegt, bijvoorbeeld door officiële registratie (bijvoorbeeld de invoering van de euro) of vastleggen van een standaard (bijvoorbeeld in het metrisch stelsel). Eigennamen vallen hier ook onder.

2) Door reclame (mijn voorbeeld: Fyffes bananen heten voortaan Chiquita).

3) Door hergebruik van bestaand lexicaal materiaal. Het materiaal dat gerecycled wordt is het iconiem. Het betreft hier elementen uit de definitie van een nieuw begrip die gebruikt worden als naam voor dat begrip. Alinei's standaardvoorbeeld is de naam van de *bril* in verschillende talen. Een definitie zou luiden:¹¹ instrument gemaakt van glas (of de edelsteen beril), dat je op je neus zet, met ondersteunende haken op de oren, om je gezichtsvermogen te versterken (dus om je ogen te vervangen). Niemand kan zo'n hele definitie in de communicatie gebruiken; daarom is er behoefte aan een verkorte vorm,¹² in dit geval een zelfstandig naamwoord dat verwijst naar de definitie door er een of meer elementen van over te nemen. De keuze van deze elementen is in principe willekeurig: we kunnen verwijzen naar het materiaal, naar de oorsteunen (Spaans *gafas*), naar de ogen zelf, hetzij indirect (bijvoorbeeld in het Italiaanse *occhiali*, dat aanduidt: te maken hebbend met de ogen), of direct (in de Russische *očki* = oogjes), of de vorm (Frans: *lunettes* = maantjes).¹³

Ieder woord dat in een willekeurige taalgemeenschap gebruikt wordt heeft ooit zo'n naamgevingsproces doorgemaakt. Het is niet altijd te herkennen, wegens fonologische slijtage of het verdwijnen van de oorspronkelijke motivatie. In het Engelse *specs* is (vanwege de afkorting) het verband met het Latijnse woord voor kijken (*specio*) praktisch teloorgegaan; in het Russisch is het basiswoord *oko* (voor 'oog') vervangen door een ander woord (*glaz*); de rol van het *beril* voor de Nederlandse, Duitse of Deense naam is niet langer bekend. De oorspronkelijk transparante woorden worden zodoende opaak (ondoorzichtig). Dat is niet erg, want het iconiem heeft zijn werk al gedaan; het nieuwe woord heeft zijn plaats gevonden in de woordenschat van de taalgemeenschap.

Er zijn klank-iconiemen (*iconimi fonici*) en lexicale iconiemen. Klank-iconiemen verwijzen direct naar een geluid, niet naar een al bestaand woord. Het woord *miauwwen* kan alleen betekenen 'het geluid van de kat maken', maar 'geluid' en 'kat' worden in dit woord niet hergebruikt, alleen de klank die de kat produceert. Alinei onderscheidt nog tussen onomatopeeën en fonosymbolisme; de scheidslijn is vaag, maar het verschil berust op bewuste tegenover onbewuste imitatie van geluiden

---

¹¹ Zie verderop in deze afdeling (§4.2) een verzameling woordenboekdefinities van dit woord.

¹² Alinei's term is *scorciatoia*, dat wil zeggen 'korte route'

¹³ Deze naamgevingsprocessen hebben zich afgespeeld in de 13e eeuw, toen het apparaat uitgevonden is. Maar dergelijke processen kunnen ook in het heden plaatsvinden voor ieder van ons. Voor het apparaat dat mijn gehoor versterkt en dat officieel gehoortoestel heet, gebruik ik in de wandeling 'oren' (*Ik heb mijn oren boven laten liggen*), dat is dus in onze huistaal hetzelfde proces als de Russische oogjes uit het verleden. Officieel is hetzelfde proces aanwezig geweest voor de *oortjes* bij het wielrennen of bij de politie.

(Alinei haalt hier Freud erbij).¹⁴ Aangezien Alinei ervan uitgaat dat alle woorden ooit een iconiem gehad hebben, rijst de vraag hoe dan de eerste woorden konden ontstaan. Het antwoord is dat de eerste woorden berustten op klank-iconiemen.

De lexicale iconiemen kunnen paradigmatisch (oftewel associatief) zijn: dat is het geval bij metaforen (zoals {lune} voor *bril*).¹⁵ Ze kunnen ook syntagmatisch zijn, dat wil zeggen afkomstig uit een beschrijvende definitie. Dat zijn vormen van metonymie.¹⁶

Alinei verbindt nog enkele overwegingen aan zijn begrip iconiem:

- 1) Een van die overwegingen betreft het begrip betekenisverandering (*mutamento semantico*). Meestal wordt die gezien als iets wat het woord overkomt. Achteraf lijkt dat ook zo, maar eigenlijk gebeurt er iets anders, namelijk dat een spreker iets met het woord doet: hij creëert nieuwe betekenis via hergebruik van oude woorden. Anders gezegd, de spreker ontdekt in de buitenwereld nieuwe stukjes betekenis, die het verdienen gelexicaliseerd te worden, en dat doet hij dan door bestaande woorden te hergebruiken. Lexicalisering is bij Alinei het proces waarbij de definitie van een begrip in een woord (of *lexical item*) verandert.¹⁷
- 2) Bij lexicalisering gebeuren er dus parallel twee dingen: elementen van het oude woord worden hergebruikt om te dienen als naam voor de nieuwe referent, en het begripscomplex dat deze naam vergezelt wordt nu de betekenis van het nieuwe woord.
- 3) Als het iconiem zijn werk gedaan heeft wordt het secundair en kan het zonder problemen verdwijnen; Alinei gebruikt hiervoor het beeld van het doorknippen van een navelstreng.

4.1. Commentaar

Het idee dat woorden lexicaliseren zijn van zinnen die hun betekenis omschrijven is een centrale gedachte van *La struttura del lessico* (1974). Dit boek is afkomstig uit de ervaring van Alinei met de computerlinguïstiek. Hierbij probeerde hij de theorie van de distinctieve kenmerken (onder andere door Jakobson gebruikt voor een analyse van het fonologische of het morfologische systeem van een taal) toe te passen op het lexicon. Daarbij wilde hij verder komen dan de destijds bestaande toepassingen op beperkte domeinen, zoals de kleuren of de verwantschapsbetrekkingen. Hij zocht naar een theorie die toegepast kon worden op het gehele lexicon van een taal. Dat lexicon werd voor het gemak gelijkgesteld met de totale inhoud van een beknopt

---

¹⁴ De gegeven voorbeelden zijn ook discutabel. Alinei rekent het Italiaanse *pipi* tot de fonosymbolismen, maar we zouden het woord net zo goed als een reductie van een onomatopoeë kunnen zien.

¹⁵ De accolade wordt gebruikt als aanduiding van het iconiem.

¹⁶ Het gebruik van 'associatief' voor de metafoor vind ik niet handig; meestal wordt associatief verbonden met metoniemen, zoals de oorsteunen (*gafas*) die geassocieerd worden met een bril.

¹⁷ In de traditie wordt 'lexicalisering' het meest gebruikt in de morfologie: het woord *libretto* is gelexicaliseerd als het niet langer de voorspelde waarde van 'klein boek' heeft, maar de nieuwe betekenis 'tekst van een opera'. Bij Alinei heeft het begrip een ruimere toepassing en treedt het op bij iedere creatie van nieuwe woorden.

woordenboek (*in casu* de kleine Garzanti). Alle lemma's van dat woordenboek werden met hun definities in de computer gestopt. De gedachte was dat de teksten van de definities de distinctieve kenmerken van een lexicon op zouden leveren. Dit experiment leidde tot een aantal conclusies. In de eerste plaats was het aantal aldus verkregen kenmerken erg groot. Het was op te delen in meer grammaticaal gerichte en meer lexicaal gerichte kenmerken: de eerste dienden om de andere te structureren; de laatste waren onder te verdelen in domeinen van activiteiten. Deze activiteiten dateerden uit heel verschillende perioden: het domein dat in dit boek bij wijze van voorbeeld grondig onderzocht werd, namelijk dat van het paard, bevatte activiteiten uit de agrarische sector, uit de militaire sector, uit de sport, en nog vele andere. Hieruit kwam het idee om deze sectoren te bestuderen als vaktalen die, op het moment dat ze van belang werden, gestructureerd werden in de in die tijd geldende ideologieën. Uiteindelijk kon ieder domein gezien worden als een complex van historisch bepaalde vaktalen, in ieder domein bestonden dan ook termen die vanuit verschillende historisch bepaalde zienswijzen geordend konden worden. Ten tweede ontdekte Alinei het begrip delegatie. Paarden zijn zoogdieren, maar in definities die iets met paarden te maken hadden hoefde niet het woord *zoogdier* terug te komen; *paard* was voldoende. We zullen straks bij de definities van *bril* een voorbeeld van delegatie zien: de definitie van het Spaanse woord *gafas* bevat *anteojos*, dat dus gedelegeerd wordt door *gafas*; in de praktijk werden niet alle kenmerken van *gafas* onder *gafas* gezet, maar sommige alleen onder *anteojos*. Een woordenboek is vol met dat soort interne verwijzingen.

Uitbreiding van woordenschat maakt ook gebruik van de interne verwijzingen. Iconiemen vormen woorden uit kenmerken van de hergebruikte begrippen. Als de nieuwe naam eenmaal gevormd is kan die ook weer gebruikt worden in een iconiem: woorden worden dan tot kenmerken van een nieuw iconiem.¹⁸ Tot slot kunnen grote domeinen als dat van het paard gezien worden als een complex van systemen, waarin het woord *paard* een van de syntactische functies van de definitiezin overneemt: onderwerp, voorwerp of instrument van de zin.

4.2. Brildefinities

Er is uiteraard een scala van definities, die de verschillende woordenboektradities weerspiegelen. Ik zal hier een aantal van deze definities opsommen. Aangezien steeds dezelfde kenmerken terugkeren lijkt het me niet nodig de voorbeelden te vertalen. Zie voor de gebruikte afkortingen de bibliografie. CALD definieert *glasses* als *two small pieces of special glass or plastic in a frame worn in front of the eyes to improve sight*. Het OALD heeft: *a pair of lenses in a frame that rests on the nose and ears. Glasses are worn to improve a person's sight or to protect the eyes from bright sunlight*. LDOCE: *a set of two pieces of special glass in a frame, which you wear in order to see more clearly*. HvD: *Hulpmiddel ter verbetering van het gezichtsvermogen of ter bescherming van de ogen,*

---

¹⁸ In een hegeliaanse terminologie ziet Alinei deze wisselwerking tussen kenmerken en woorden als *dialectisch*.

bestaande uit twee in een montuur gevatte (lens)glazen die men voor de ogen plaatst. WNT (artikel uit 1899) Een bekend toestel, bestaande uit twee ovale (voorheen meest ronde) lensglazen, gevat in een metalen (zelden meer hoornen of schildpadden), op den neus rustend garnituur, dat, gewoonlijk met twee metalen veeren achter de ooren bevestigd, de glazen vóór de oogen doet blijven; dienende om de nadeelen, voortvloeiende uit afwijkingen in de brekingskracht van het oog weg te nemen of te verminderen door de lichtstralen te verstrooien of te verzamelen. Duro voor occhiali: Strumento ottico costituito da una coppia di lenti trasparenti, fissate a un sostegno (montatura) che le mantiene ferme davanti agli occhi; ha la funzione di compensare i vizi di rifrazione dell'occhio, oppure di proteggere gli occhi dall'azione nociva di radiazioni di agenti meccanici esterni: in quest'ultimo caso il mezzo trasparente è costituita da una lamina, bianca o colorata, di vetro o di plastica. De Mauro: coppia di lenti, sostenute davanti agli occhi da una montatura e da due stanghette appoggiate alle orecchie, che permettono all'occhio di correggere i propri difetti di rifrazione o lo proteggono da agenti esterni che potrebbero essergli dannosi. Rey voor lunettes: paire de verres enchâssés dans une monture qui repose sur le nez et devant les yeux pour corriger ou simplement protéger la vue. Moliner: voor gafas: Nombre de los anteojos usados ahora corrientemente, que se sujetan con dos varillas que se apoyan en las orejas. De Spaanse Larousse verwijst verder naar anteojos dat gedefinieerd wordt als Cristales convexos o cóncavos sujetos en una armazón metálica, que se colocan delante de los ojos para corregir los defectos de de la visión. Voor het Portugese óculos DLPC: armação com duas lentes ou dois discos de material transparente, que se coloca em frente dos olhos, presa às orelhas por duas hastes, para corrigir ou proteger a vista. Voor het Roemeense ochelari de DEX: Dispozitiv optic medical sau de protecție format din două lentile (fixate într-o ramă), care se pune la ochi (sprijinit pe rădăcina nasului) cu scopul de a corecta un defect de vedere, de a apăra ochii de praf, de o lumină prea puternică etc.

4.3. Mijn reactie

De driedeling in registratie van nieuwe woorden, reclame voor nieuwe woorden en hergebruik van lexicaal materiaal lijkt me discutabel. De eerste twee categorieën lijken mij bijzondere gevallen te zijn van de derde. Immers stel dat een instantie een woord creëert dat de burgers voortaan moeten gebruiken. In dat geval hebben we te maken met de verspreiding van het nieuwe woord onder de leden van de taalgemeenschap. Het woord is dan al gemaakt. We kunnen dit illustreren aan het vormen van geografische namen. De burger van een gemeente als Mijdrecht, Delden of Uithuizen krijgt op een gegeven moment te horen dat zijn gemeente voortaan De Rode Vennen, Hof van Twente of Hefshuizen heet. Hij heeft die informatie maar te volgen, of hij het leuk vindt of niet. Maar het naamgevingsproces heeft al eerder plaats gevonden, toen een creatieveling in het ambtenarenapparaat een iconiem bedacht heeft, waarbij op onnaspeurbare wijze bestaande elementen hergebruikt worden.

Er is een ander punt, dat mij discutabeler lijkt. Dat is de gedachte dat alle nieuwe woorden berusten op een zin. Als we dat serieus nemen dan zou dat betekenen dat er maar één ontologische categorie begrippen bestaat, namelijk processen

(dat wil zeggen datgene wat door zinnen weergegeven wordt). Daarentegen zou ik liever willen uitgaan van de traditionele vier ontologische categorieën: objecten, eigenschappen, processen en relaties (respectievelijk bij voorkeur weergegeven door zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, werkwoorden en voorzetsels).

AFDELING 5: BENADERINGEN VAN DE ETYMOLOGIE

Alinei geeft in twee hoofdstukken een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het etymologisch onderzoek. In het eerste hoofdstuk heeft hij het over de ‘oude’ etymologie, die hij gelijkstelt met de standpunten van de *Junggrammatiker*, in het tweede noemt hij een groot aantal vernieuwingen ten opzichte van de traditionele etymologie. Hoewel de indruk wordt gewekt dat het hier om een historische ontwikkeling gaat, is dat niet het geval: veel van de ‘nieuwe’ ontwikkelingen gaan aan de Junggrammatiker vooraf of lopen er parallel mee. Bovendien worden temidden van de nieuwe ontwikkelingen ook initiatieven van Alinei zelf geciteerd, die per definitie niet tot de traditie behoren, omdat hij ze juist ontwikkeld heeft als aanvulling daarop. Het lijkt me beter de beide hoofdstukken als een logische ontwikkeling te zien, waarbij het eerste hoofdstuk een minimale positie vertegenwoordigt, met enkele elementaire kenmerken, terwijl de vernieuwingen gezien kunnen worden als een reeks toegevoegde of vervangende kenmerken. In die zin is dit overzicht een waardevol stuk theorievorming: als we deze kenmerken hanteren als middelen om de etymologische posities van de verschillende onderzoekers te determineren, dan kunnen we in toekomstig historisch onderzoek van de theorievorming de ontwikkeling scherper in kaart brengen.

5.1. Eigenschappen van de oude etymologie¹⁹

Alinei is zeer kritisch over de traditionele etymologie, die weinig aan theorievorming doet en vooral verkeerde prioriteiten stelt. Wat dat laatste betreft stelt ze verandering boven continuïteit en krijgen vormkwesties een absolute prioriteit boven semantische kwesties. Alinei stelt daartegenover dat er binnen een taalgemeenschap principieel geen enkele reden is waarom woorden zouden moeten veranderen; dat gebeurt alleen wanneer een taalsysteem (*linguema*)²⁰ gebruikt wordt door sprekers van een ander taalsysteem (fonetische veranderingen) of wanneer de sprekers geconfronteerd worden met externe veranderingen in de wereld (semantische veranderingen).

De eerste conventie die geldt bij een etymologische studie is dat er reeksen van veranderingen (*sequenze di mutamenti*) gevormd worden. Die reeksen kunnen *regressief* (terugwerkend) zijn: dan gaan ze van het huidige woord naar het *etymon*, dat wil zeggen de laatste vorm die nog gereconstrueerd kan worden; ze kunnen ook

---

¹⁹ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 3: *una rilettura critica dei fondamenti dell'etimologia*. Hierin behandelt Alinei de positie van de Junggrammatiker, dat wil zeggen de school van Leipzig rondom 1876.

²⁰ *Linguema* is Alinei's term voor taal of dialect. Ik prefereer het alternatief *taalsysteem*, dat hij trouwens ook gebruikt, omdat vormen op *-ema* een verwijzingen naar structuralistische terminologie bevatten die ik als het enigszins kan wil vermijden.

progressief (voortschrijdend) zijn: dan gaan ze van het etymon naar de huidige vorm. De tweede conventie is het asteriskje dat gereconstrueerde vormen onderscheidt van geattesteerde vormen. Geattesteerde vormen behoren tot de historie van een woord; gereconstrueerde vormen tot de prehistorie. Bij het Italiaanse paar *cane~cagna* ('hond/reu~teef') is de geattesteerde Latijnse vorm van het eerste woord *canem*, de gereconstrueerde vorm van het tweede woord **cania*. Zo'n attestatie wordt meestal soepel opgevat; zo geldt als geattesteerde vorm van het Italiaanse *nascondere* 'verbergen' het Latijnse *inabscondere*, dat zelf niet geattesteerd is, maar waarvan het bestaan afgeleid wordt van het geattesteerde deelwoord *inabscosus*, via de reconstructie van het werkwoordparadigma.

De historische fonetiek opereert met wat de Junggrammatiker klankwetten noemen. Alinei keurt deze term af en vervangt hem door *fonetische conversieregels*. Een voorbeeld is de ontwikkeling van de Latijnse medeklinkercombinatie /ct/ door het Italiaanse /tt/. Een dergelijke ontwikkeling is in strijd met het principe van de continuïteit; aangenomen wordt daarom dat deze ontwikkeling berust op het optreden van een nieuwe bevolkingsgroep die andere fonetische gewoonten had (bijvoorbeeld de opeenvolging van twee occlusieven niet in zijn fonologische systeem had). Als er twee conflicterende ontwikkelingen zijn, bijvoorbeeld de ontwikkeling van een /d/ uit een intervocalische /t/(*strata* > *strada*) tegenover het behoud van deze /t/(*pratum* > *prato*), dan wordt er aangenomen dat er van twee conflicterende dialecten sprake is (in dit specifieke geval wordt de verandering verklaard door een invloed uit het Noorden van Italië, waar Keltische klanksystemen inheems waren).²¹

De klassieke historische taalkunde hanteert ook een tegenstelling tussen de klankwetten en de *accidenti generali* (de algemene ongevallen, volgens Alinei een contradictie in terminis).²² *Accidenti generali* zijn alle verschijnselen die niet als een gewone vervanging van klanken (zoals *ct* > *tt* of *t* > *d*) kunnen worden samengevat. Er zijn vrij veel van dit soort verschijnselen, die op p. 112 worden opgesomd.²³ De meeste kunnen beschouwd worden als fonetische conversieregels van een ander type, soms verplicht, soms 'vrij' (zoals de metathesis of omzetting van klanken, die

---

²¹ Het is mij niet duidelijk waarom Alinei zo heftig reageert op de *Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze*, aangezien in de gegeven voorbeelden de conversieregels ook zonder uitzonderingen functioneren wanneer men eenmaal accepteert dat er verschillende bevolkingsgroepen in het geding zijn. De ideologische reden is ongetwijfeld dat 'klankwetten' een analogie met de darwinistische evolutiewetten suggereert en dat Alinei tot elke prijs de stelling dat talen organismen zijn wil vermijden.

²² Het gebruik van deze Italiaanse term wijst erop dat Alinei in zijn beschouwing over de Junggrammatiker de Italiaanse historische grammatica van Meyer-Lübke als kenmerkend voorbeeld voor ogen heeft.

²³ De lijst bevat onder meer de volgende verschijnselen: apocope, aphaeresis, agglutinatie en deglutinatie van het lidwoord, anaptyxis, contaminatie (*blend*), *dileguo* (klankuitval), epenthesis, epithesis, hypercorrectie, hypochorisme (koosnaam), metaplasma (conjugatiewisseling), metathesis, prosthesis, retroformatie (= *back formation*), accentwisseling, overgangsklank, eufemisme: een heterogene verzameling termen die met elkaar gemeen hebben dat ze de toepassing van de normale 'klankwetten' verstoren.

gezien wordt als toevallige verspreking);²⁴ uitzonderingen zijn het eufemisme (optreden van taboeverschijnselen) en de contaminatie (meestal gerekend tot analogieverschijnselen).

De klassieke etymologie, die zo gebiologeerd is door klankveranderingen, heeft drie blinde vlekken:

- 1) Ze heeft weinig oog voor de woorden die onveranderd zijn gebleven; tussen Latijn en Italiaans zijn hiervoor talrijke voorbeelden te vinden, zoals *quando*, *bene* en *in*, waarin noch de vorm noch de betekenis is veranderd.
- 2) Ze stelt tegenover elkaar de fonetische veranderingen, die aan 'wetten', onderhevig zijn, en semantische veranderingen, die meestal *ad hoc* behandeld worden, zonder enige regelmaat.
- 3) Ze schenkt weinig aandacht aan veranderingen in het taalsysteem (*mutamenti linguemici*), waardoor ontleningen aan andere talen, dialecten, sociale varianten en dergelijke buiten beschouwing blijven.

5.2. Herziening van de oude etymologie

Alinei begint met het herzien van de definitie van het begrip etymon. Voor hem is het etymon het uitgangspunt voor de eerste discontinuïteit in een etymologische reeks. Verder is etymon een algemene term, een verzamelbegrip voor een groot aantal onderliggende begrippen, waarvoor hij een nieuwe terminologie creëert. Het etymon kan betrekking hebben op de vorm, de betekenis of het taalsysteem. Als het etymon betrekking heeft op de vorm (*forma*) heet de voorganger van een bepaalde vorm de *anteforma*; de laatste *anteforma* is de *protoforma*. Als het etymon betrekking heeft op de betekenis (*significato*) heet de voorganger van een bepaalde betekenis het *antesemema*, de laatste voorganger is het *protosemema*. Als het etymon betrekking heeft op het taalsysteem (*linguema*) dan heet de voorganger van een bepaald taalsysteem het *antelinguema*; de laatste voorganger (vaak het Indoeuropees) heet het *protolinguema*.

Is er geen verschil tussen twee opeenvolgende termen van een reeks dan wordt het voorvoegsel *omo-* (Italiaans voor *homo-*) gebruikt; is er wel verschil dan gebruiken we het voorvoegsel *allo-*. Dus in het geval van Latijns *quando* > Italiaans *quando* spreken we van een *allolinguema*, een *omofoma* en een *omosemema*, omdat vorm en betekenis gelijk blijven en alleen het taalsysteem waarbinnen het woord functioneert verandert.

In deze Nederlandse tekst zal ik de Nederlandse tegenhangers van deze termen gebruiken: antevorm, antesemeem, antelingueem, homoantevorm of alloantevorm,

---

²⁴ De tegenstelling tussen verplichte en vrije verschijnselen lijkt me problematisch; zo wordt de naam van de Georgische hoofdstad *Tbilisi* in alle talen der wereld gemakkelijk omgezet in *Tiblissi*, aangezien de combinatie van occlusieven /tb/ niet in hun fonologische systeem voorkomt, zoals bleek in de tijd van de fluwelen revolutie. Ik zou willen stellen dat alle metathesen uiteindelijk een fonologische basis hebben.

enzovoort.²⁵ Als het kan zal ik als alternatief de term *voorganger* gebruiken (formele voorganger, semantische voorganger en taalvoorganger); deze keuze impliceert ook het omgekeerde begrip *navolger*.

Veranderingen in het lexicon kunnen al of niet gevolgen hebben voor het systeem waarvan ze deel uitmaken.

5.3. Ontwikkelingen in de traditionele etymologie²⁶

Er worden vijf belangrijke en vier marginale ontwikkelingen geschetst: 1) de stroming van *Wörter und Sachen*; 2) de onomasiologie; 3) de taalkundige paleontologie; 4) de substraattheorie; 5) taaltaboes; 6) areale normen; 7) de taalgeografie en de morfosemantische dichtheid;²⁷ 8) de structurele onomasiologie. Ik zal ze hier een voor een opvoeren.

5.3.1. *Wörter und Sachen*

Dit is een beweging die zich verzet tegen de studeerkamer-etymologie (*etimologia costruita al tavolino*). Het accent ligt op de ontwikkeling van de referent (de benoemde zaak). Het belangrijkste wat deze stroming heeft gebracht is de aandacht voor het verband tussen de zaak en de visie daarop in verschillende perioden. Het voorbeeld dat ter illustratie wordt aangehaald en ook in de appendix van het boek wordt overgenomen is een artikel van Vincenzo Bertoldi uit 1952 over het woord *fegato* 'lever,' dat afgeleid wordt van *iecur ficatum*, 'met vijgen gevulde lever (van varkens of ganzen)', een lekkernij die in Griekenland bekend stond als συκοτόν: alleen kennis van die culinaire achtergrond kan de ontwikkeling van *ficatum* tot het normale woord voor 'lever' verklaren.²⁸ Voor Alinei is deze richting vooral van belang als voorloper van zijn iconiembegrip, omdat de semantische verandering hier berust op hergebruik van het woord voor 'vijg' in de definitie van het levergerecht.²⁹ Ook bij de iconiemen van *bril* en *lunettes*, die Alinei graag gebruikt als illustratie van het begrip iconiem, is het nuttig te weten dat de eerste brillen ronde lenzen van berillium waren.

---

²⁵ De Italiaanse termen zijn voor de Nederlandse dus allemaal antelinguemen met alloantevormen en homoantesememen.

²⁶ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 4: *Principali sviluppi dell'etimologia tradizionale*, waarin Alinei alle afwijkingen registreert van de positie die hij in hoofdstuk 3 gecreëerd heeft.

²⁷ Ik behandel deze twee ontwikkelingen tezamen, zoals ook Alinei in zijn hoofdstuk 4 doet.

²⁸ Ik heb deze verklaring (van het Franse *foie*) zeker al in mijn eerste Franse studiejaar, 1955/56, gehoord. De Griekse ontwikkeling gold als verklaring voor de afwijkende klemtoon (de tweede vocaal was kort, terwijl de /a / van *ficatum* oorspronkelijk lang was). Zo revolutionair was deze verklaringwijze dus niet.

²⁹ Althans ik vermoed dat het daarom gaat, want Alinei legt het voorbeeld niet uit. Het iconiem is vervolgens natuurlijk teloorgegaan in een tweede iconiemioproces, waarbij het woord voor het levergerecht hergebruikt wordt voor het orgaan zelf.

5.3.2. Aandacht voor de onomasiologie

De neogrammatistische etymologie was semasiologisch van aard: het ging om de ontwikkelingen van een vorm. Wanneer de onomasiologie in het middelpunt staat gaan we uit van het concept en zoeken we naar de namen die dit concept kunnen weergeven. Zodra dit gebeurt ontstaat de behoefte om dit kartografisch weer te geven, met andere woorden, dan krijgen we dialectonderzoek met taalkaarten. Met deze benadering is de naam van Gilliéron verbonden. Zoals bekend was Gilliéron opgeleid als geoloog, die gewend was aan het aardoppervlak resten van allerlei geologische lagen te herkennen. In zijn studies werd deze gewoonte overgedragen op de taalkunde: de vormen die in de verschillende dialecten op het moment van de opname te vinden zijn verwijzen naar verschillende historische stadia van de naamgeving. Alinei wijst erop dat de onomasiologie zowel verschillende fonetische antevormen van een woord als een rijke synonymie oplevert. Hij citeert de verschillende studies die een meestal concreet concept onomasiologisch bestuderen (p. 229), te beginnen bij het artikel van Salvioni (1892) over de namen van de hagedis. Hij onderscheidt vijf redenen waarom dit onderzoek belangrijk is, namelijk:

- 1) Het continuum van de vorm wordt zichtbaar.³⁰
- 2) Opaak wordt transparant, met andere woorden, vormen die in het Italiaans ondoorzichtig zijn, blijken herkenbaar te worden via dialectale variatie, die verhelderende tussenvormen oplevert.
- 3) Op deze wijze worden culturele tradities zichtbaar die in de algemene kennis (*cultura generale*) verloren gegaan zijn.
- 4) De horizon wordt uitgebreid: verklaringen die voor afzonderlijke woorden golden kunnen betekenis krijgen voor hele groepen soortgelijke referenten.
- 5) Uiteindelijk leidt de kartografische benadering tot de ontwikkeling van motivationele atlassen, zoals de *Atlas Linguarum Europae*, waar Alinei, samen met Toon Weijnen, de voorman was. Uit die motivationele atlassen is de iconomie ontstaan, alsmede het onderzoek naar ideologische lagen in de historie.

5.3.3. Linguïstische paleontologie

Dit punt gaat over de datering van woorden en de toewijzing van die woorden aan bepaalde lexicale periodes. Bij datering hebben we het over precieze jaartallen voor specifieke woorden (bijvoorbeeld 1609 voor de *telescopio*), bij lexicale periodisering over de taalkundige tegenhanger van de archeologische periodisering, dus het verband tussen bepaalde woorden en de Bronstijd, het Mesolithicum en dergelijke. Historische taalkundigen hebben zich altijd beziggehouden met dateringen: het antwoord op de vraag welke planten en dieren algemeen Indoeuropees zijn kan aanwijzingen geven over de datum waarop de Indoeuropese talen uit elkaar gegaan zijn, en aangeven welke taal zich eerder van de stam verwijderde dan welke andere.

---

³⁰ Daardoor is het mogelijk de fonologische reeksen op te stellen. Alinei heeft daarvan gebruik gemaakt in zijn studie over de origine van *ciao/schiavo*, zie ook mijn studie De Boer 1999 (=hoofdstuk 12 van mijn *Woordstudies I*), vooral het nawoord dat gewijd is aan de uitvoerige dialectale variatie die door Manlio Cortelazzo gepresenteerd en in historische zin geïnterpreteerd is.

Als we deze gegevens verder in verband kunnen brengen met archeologische vondsten, die aantonen welke dieren wanneer gedomesticeerd werden of welke materialen voor welke voorwerpen werden gebruikt, dan hebben we aanwijzingen voor precieze dateringen, vooral wanneer we tevens bruikbare gegevens hebben over dendrochronologie of ijsslagen waarin de voorwerpen gevonden zijn.³¹

5.3.4. Substraattheorieën en aanverwante benaderingen

Het belang van het substraat is ontdekt door Graziadio Isaia Ascoli in een artikel uit 1886. In dat artikel constateerde deze dat het Latijnse fonologische systeem geen /f/ kende in de positie tussen twee klinkers. Toch zijn er in het Italiaans een aantal woorden met zo'n /f/ te vinden, vooral in de agrarische sfeer. Een bekend voorbeeld is *tafano* 'horzel', verwant met het Latijnse *tabanus*. De verklaring die Ascoli geeft is dat het hier om een Osco-umbrisch substraatwoord gaat, dat wil zeggen een woord dat de Osco-umbrische bevolking, toen die Latijn ging spreken, uit het eigen dialect heeft meegenomen.³² De substraattheorie is vaak misbruikt als verklaring voor alle gevallen waar men geen andere oplossing kon vinden. Niettemin past ze uitstekend in Alinei's kader, vooral in verband met zijn tegenstelling tussen heersers en volk, waarin het onderdrukte volk een deel van zijn woordenschat meegenomen heeft naar de taal van de overheersers. Minder waardering heeft hij voor de tegenhanger van het substraat, namelijk het superstraat: de woordenschat die het overheersende volk in de taal van de overwonnen bevolking heeft achtergelaten. Hier hebben volgens hem namelijk Duitse geleerden het belang van de Germaanse invloed op de Romaanse talen enorm opgeblazen: zowel het FLW van Walther von Wartburg als het LEI van Max Pfister hebben aan de germanismen hele delen gewijd.³³ Naast de begrippen substraat en superstraat zijn er nog andere vormen van taalcontact gedefinieerd, namelijk de invloed van een adstraat (een cultureel als superieur ervaren vreemde taal) en de invloed van dialecten, stadsdialecten en sociale varianten, waarvoor Alinei het neologisme *infrastraat* voorstelt.³⁴

---

³¹ Er zijn perioden geweest waarin deze analogieën overdreven verwachtingen gewekt hebben, bijvoorbeeld toen de ontdekking van de halfwaarden van radioactieve stoffen gezien werden als model voor veronderstelde halfwaarden van woorden, zie de studies van Morris Swadesh en zijn volgelingen. Deze studies zijn na een kort enthousiasme algemeen verworpen; toch komt er na de ontwikkelingen met het DNA een nieuwe golf van analogieën op.

³² Deze precieze geografische herkomst is later betwist door Tagliavini, zie de commentaar bij het woord in Cortelazzi/Zolli. In mijn eigen taal ben ik geneigd de Twentse vorm *tiek* te gebruiken voor het insect dat in het ABN *teek* heet. Dat is een individueel voorbeeld van hetzelfde soort proces dat *tafano* heeft opgeleverd.

³³ Het zou daarom de taak van de Italiaanse etymologen zijn om alternatieve inheemse etymologieën te ontwikkelen.

³⁴ Uiteraard gaat het in deze terminologie om rationalisering van complexe situaties en is het niet altijd mogelijk scherpe scheidingen te maken. Denk bijvoorbeeld aan de Engelse invloed: adstraat in Nederland, superstraat in Zuid-Afrika, of de situatie van Franse leenwoorden in het Belgisch Nederlands: afkomstig uit Wallonië (adstraat) of uit de verfranste Vlaamse bovenlaag (superstraat)? En hoe moeten we dat laatste in Halle en Vilvoorde zien?

5.3.5. Taboeverschijnselen in de woordenschat

De grote betekenis van taboeverschijnselen in de taalkunde is al onderkend door Nyrop in 1914 (zie mijn studie De Boer 1999, tevens hoofdstuk 13 van mijn *Woorstudies I*). Het gaat om het vermijden van bepaalde woorden, oorspronkelijk uit angst voor de benoemde dieren of godheden, later ook om sociale redenen. Een uitvoerige beschrijving van de soorten taboe vinden we in Guiraud, *Les gros mots*, uit 1975. Alinei is met de taboewoorden in aanraking gekomen in zijn werk aan de Europese taalAtlas, waarin hij bij het beschrijven van bepaalde planten of dieren taboeverschijnselen aantroef, die vaak teruggrepen op oudere ideologische systemen. Heel vaak ging het om totemculturen, waarbij dieren de status van godheden kregen, die niet genoemd mochten worden. Het principe van de vermindering van deze namen werd dan het vinden van een ander iconiem, dat onschuldig leek: een bekend geval is dat van de beer, die in het Russisch de naam honingeter (*medwed'*) kreeg.³⁵

Behalve de religieuze taboes zijn er ook scatologische en seksuele taboes en hoewel Alinei daar minder aandacht voor heeft zijn er natuurlijk culturele perioden aan te wijzen waarin deze erg belangrijk zijn (de tijd van de *Précieuses* in Frankrijk of het Victoriaanse tijdperk in Engeland). Ook het omgekeerde, het prefereren van taboewoorden, is frequent, en ook hier zijn culturele hoogtijperioden voor aan te wijzen. In het algemeen geldt dit voor de jaren zeventig van de 20e eeuw en speciaal in Nederland voor het eerste decennium van de 21e eeuw. Een door een populistische politicus gelanceerde term als *kopvoddentaks* als belasting op hoofd-doekjes laat zich perfect beschrijven als een taboebevorderende woordschepping: *kop* laat zich definiëren als *hoofd* plus het kenmerk negatief (dat wil zeggen sociaal onwenselijk), *vod* als *doek* plus het kenmerk negatief; als deze iconiemen straks verdwenen zijn blijft alleen het bewuste woord over als negatief signaal voor de politieke partij die met het woord verbonden is.

5.3.6. De areale normen

De Italiaanse linguïst Matteo Bartoli, ontdekker van het daarna snel uitgestorven Dalmatisch, heeft in 1925 een boek geschreven, getiteld *Introduzione alla neolinguistica*. Onder die weidse term *neolinguistica* ging een ruimtelijke benadering van de taalhistorie schuil, die zich concentreerde op de zogeheten areale normen (*norme areali*), die kunnen helpen bij het vinden van de oudste namen voor concepten. Hij onderscheidde de volgende normen:

- 1) geïsoleerde gebieden (*aree isolate*) zijn behoudend ten opzichte van vernieuwende gebieden;
- 2) perifere gebieden (*aree laterali*) zijn behoudend ten opzichte van meer centrale gebieden;

---

³⁵ Het nieuwe woord, gebaseerd op de taboevermijdende definitie, verving hierbij het oude. Dit is een typisch iconymisch verschijnsel, waarbij het iconiem na zijn werk gedaan te hebben verdwijnt: ik heb namelijk niet de indruk dat de huidige president van Rusland het gevoel heeft een taboenaam te dragen.

- 3) grotere gebieden (*aree maggiori*) zijn behoudend ten opzichte van kleinere gebieden;
- 4) latere gebieden (*aree seriali*) zijn behoudend ten opzichte van eerdere gebieden;
- 5) de concurrentienorm: verdwijnende woorden zijn ouder dan vervangende synoniemen.

Van deze normen worden de eerste twee regelmatig toegepast; als geheel vertonen ze een zekere tegenstrijdigheid. Alinei is uiterst kritisch ten opzichte van Bartoli, ten eerste omdat werk met kaarten heeft geleerd dat de verscheidenheid erg groot is en niet in simpele formules gevangen kan worden, maar vooral omdat de behandelingen van Bartoli te vaag zijn en er geen enkele poging tot synthese is gedaan. Niettemin kan deze benadering gezien worden als basis voor de latere structurele onomasiologie.

5.3.7. Morfosemantische dichtheid

De morfosemantische dichtheid is Alinei's specifieke bijdrage tot de ruimtelijke normen. Als op een dialectkaart in bepaalde gebieden een clustering van vormen van hetzelfde woord voorkomt en het woord aldaar ook morfologisch en semantisch het meest productief is dan is het waarschijnlijk dat het woord in die regio inheems was. Het principe wordt voor het eerst benoemd in 1967 (als *densità semantica*), maar het verschijnsel is al geëxploiteerd in Alinei 1963, het artikel over *ambassade*, waar de meeste betekenissen van het begrip *imbassare* bijeen gevonden werden in de regio Abruzzes. Daaruit werd afgeleid dat de oorsprong van het woord in die regio gevonden moest worden, wat vervolgens leidde tot een morfologische analyse van het woord in (*andare*) *in + basso*.

Het principe van de morfosemantische dichtheid wordt vervolgens standaard toegepast in het zoeken naar etyma, soms met veel succes, soms ook met twijfelachtige resultaten. Zo is er Alinei's analyse van het Italiaanse *facchino* 'sjuwer' (en het Franse *faquin* 'boef'), herleid tot *fatichino* in het Milanese gebied (zie Alinei 1983a), die mijns inziens terecht verworpen is door Pellegrini, ten gunste van een Arabisch etymon, ingevoerd in de haven van Venetië, waar uiteraard veel goederen versjouwd moesten worden. Ik heb zelf het principe van de semantische dichtheid proberen toe te passen in mijn artikel over *baracca*, maar stuitte toen op de tegenkracht van de productiviteit van het woord, waardoor Italië een regio met grote semantische dichtheid werd, terwijl de bron van de nieuwe betekenis 'onderkomen voor soldaten' aanwijsbaar in de Lage Landen gelegen was. Het principe van de semantische dichtheid houdt in dat er zich van de vele betekenissen van een woord slechts enkele over een grote afstand verbreiden, maar het sluit de creatie van nieuwe betekenissen niet uit.

5.3.8. Structurele onomasiologie

De onomasiologie wordt structureel, wanneer er niet naar afzonderlijke concepten wordt gekeken, maar naar concepten in hun semantische context. Zo kijken we bij familiebetrekkingen niet naar een begrip als *tante*, maar betrekken er het geheel van

familieaanduidingen bij. Dit gebeurt bij Alinei in zijn *oom & tante*-artikel (Alinei 1983b), nog eens dunnetjes overgedaan in *L'origine delle parole* (232-248). Ik vat het hier samen (op grond van deze laatste tekst).

Je kunt een taalkaart maken van het begrip oom en je kunt een taalkaart maken van het begrip tante. Wat je ook kunt doen is een taalkaart maken waar beide begrippen tegen elkaar afgezet zijn. In het eerste geval onderzoek je de geografische verdeling van woorden als *avunculus*, *barba* en *thius*, of tussen *amita* en *thia*. In het tweede geval onderzoek je de relaties tussen beide woorden: de relatie *avunculus/amita*, de relatie *barba/amita* en de relatie *thius/thia*.

In Alinei 1983b wordt inderdaad een tantekaart behandeld. Deze kan een overzicht geven van alle fonologische ontwikkelingen die dat woord heeft ondergaan.³⁶ Alinei vat dit als volgt samen voor de *amita*-vormen uit Noord-Italië. De fonologische conversieregels zijn: 1) de /t/ wordt stemhebbend: het type *ameda*; 2) en verdwijnt vervolgens: het type *amia*; 3) palatalisering van de combinatie nasaal + /i/: het type *agna*; 4) wegvallen van de tussenklinker voordat regel (1) kan optreden: het type *anta*; 5) idem na het optreden van regel (1): het type *anda*. Verder zijn er drie soorten aanpassingen van de beginklink: 1) incorporatie van het lidwoord in de verschillende typen vormen: *lanta*, *lameda* en *landa*; 2) incorporatie van het bezittelijk voornaamwoord ('mijn tante'): het type *magna* (wijd verspreid in Piemonte); 3) vormen waar een herhaling van de medeklinker optreedt: *anda*, *anta* en *agna* geven *danda*, *tanta* en *gnagna*. Tot slot zijn er vormen waar de beginklinker verdwenen is, zoals *meda* en *medina* (het best uit te leggen via reductie van de verkleinwoordvorm), en vormen als *ama* en varianten, die bij nader inzien niet afgeleid moeten worden van *amita*, maar teruggaan op het oorspronkelijke woord *amma*, waarvan *amita* een verkleinwoord was. Dit overzicht wordt gevolgd door een geografische bespreking waaruit blijkt dat de ontwikkelingen naadloos aan de kaartoppervlakte afgelezen kunnen worden, en ten slotte wordt opgemerkt dat de ontwikkeling niet stil houdt bij de Italiaanse grenzen, zoals wel moge blijken uit de huidige Engelse en Franse vormen *aunt* en *tante*, die uitstekend in de schema's passen.

Dit is vertrouwd dialectologisch handwerk op grond van het materiaal en de onderzoeksproducten van Jaberg en Jud. Het vormt het uitgangspunt voor een heel nieuwe soort kaarten, namelijk de structurele kaarten, die uitsluitend geïnteresseerd zijn in de relaties tussen de woorden voor verwante begrippen. Alle geciteerde fonologische vormen worden hierbij gerepresenteerd door het type *amita*; ze staan tegenover het type *avia* en het type *thia*. De bestudeerde structuur is zo elementair mogelijk: hij bestaat uit twee solidaire termen, namelijk het woord-type voor 'oom' en het woord-type voor 'tante', en het enige wat ons interesseert is de verhouding tussen beide. De kaart zal dan voor ieder geografisch punt een symbool moeten geven dat staat voor een specifiek solidair paar, zoals *avunculus/amita*, *barba/amita*, *barba/avia* of *thius/thia*. De kaarten, die bijgeleverd worden als Figura 4.2 en Figura 4.3 op pp. 966/7 van het boek, laten zien dat *thius/thia* het dominerende paar is over heel Centraal- en

---

³⁶ Ik heb iets soortgelijks laten zien in *Woordstudies I.3* voor het woord *ala* 'vleugel'.

Zuid-Italië, met een uitschieter naar Lombardije (Figura 4.2), en dat de andere paren de geografische ruimte van Noord-Italië delen. Soms worden twee paren opgegeven voor een specifieke plek, wat wijst op concurrerende systemen. Combinaties van een lid van het ene paar en een ander lid van een ander paar zijn zeldzaam, en reflecteren hooguit een periode van onzekerheid in een overgangssituatie.

Een eerste interpretatie van deze structuurkaarten vindt plaats in chronologische zin: het paar *thius/thia* is een vernieuwing ten opzichte van de oudere, morfologisch heterogenere paren.³⁷ Aangezien deze vernieuwing ook geldt voor het Iberische schiereiland moet de ontwikkeling tamelijk oud zijn, bijvoorbeeld omstreeks de 6e eeuw na Christus. *Barba* is dus ouder, wat ondertussen Alinei al gelegenheid geeft om een Germaanse oorsprong van dat woord te ontcrachten.

Een verder niveau van interpretatie is anthropologisch: de woorden voor 'oom' en 'tante' zijn verkleinwoorden van de woorden voor grootouders, wat terugverwijst naar een matriarchale cultuur, waarin de oom de belangrijkste mannelijke persoon in het huishouden is. Op een gegeven moment wordt echter het paar *avunculus/amita* vervangen door het paar *barba/amita*. Hierbij is *barba* een typisch vervangend woord geworden voor een begrip dat binnen de taboesfeer geraakt is: de oplossing voor zo'n situatie is een pars-pro-toto keuze, waarbij de baard het kenmerkend element is van het gezaghebbende mannelijke familielid. In deze context voert Alinei nog een polemiek met niet-anthropologisch geïnspireerde etymologen, die de ijdele vraag stellen waarom *barba* niet op andere mannelijk familieleden kan slaan; zij hebben geen oog voor de specifieke taboeoppositie van de oom.

Vervanging van namen van familieleden op grond van een taboe komt frequent voor. Ook de vervanging van *barba/amita* door *thius/thia* kan in deze context gelezen worden. Immers het Griekse $\theta\epsilon\acute{\iota}\omicron\varsigma$ heeft zowel de betekenis 'oom/tante' als de betekenis 'goddelijk'.³⁸

AFDELING 6: ETYMOGRAFIE EN ETYMOTHESIS: TWEE SOORTEN ETYMOLOGISCH ONDERZOEK³⁹

De etymologie heeft tegenwoordig weinig krediet, zegt Alinei, en dat wijt hij aan een verkeerde PR. Er bestaat een enorm arsenaal aan vaststaande feiten in de etymologie; in de meeste gevallen is het duidelijk hoe de woorden zich ontwikkeld hebben en deze kennis kan ons veel leren over onze geschiedenis. Maar de mensen houden ervan te speculeren over de feiten die we niet kennen, waarbij iedereen zo ongestraft

---

³⁷ Binnen dit type bestaat nog een variatie met verkleinvormen (bijvoorbeeld de typen *thiinus* en *thiina*). Een precieze analyse van deze typen en hun verbreiding laat zien dat deze ontwikkeling zich via de vrouwelijke vormen heeft ontwikkeld en pas later de mannelijke vorm heeft meegenomen.

³⁸ Er zijn classici die hier spreken van een toevallige homonymie, wat Alinei aanleiding geeft tot een diatribe tegen etymologen zonder anthropologische kennis: *Solo gli etimologi, non si capisce con quale argomentazione (dato che gli specialisti non sono loro), non rinunciano al loro "distinguo", che qui sembra piuttosto tipico, come sempre, di zelanti amministratori di un sapere obsoleto* 'Alleen de etymologen blijven om onduidelijke redenen (want het is niet hun specialiteit) vasthouden aan hun subtiele onderscheidingen, die altijd zo typisch zijn voor overijverige beheerders van achterhaalde kennis.'

³⁹ Deze paragraaf verwijst naar hoofdstuk 5: *etimi certi ed etimi incerti: una distinzione fondamentale*.

zijn eigen theorieën kan opperen, omdat er toch niemand is die het precies weet. Dit idee van een raadseltjeswetenschap wordt nog versterkt door de concentratie op de vorm, waardoor iedere oppervlakkige gelijkheid in vorm tot bewijs gebombardeerd kan worden, en de betekenis in de bewijsvoering helemaal niet meetelt; integendeel, hoe sensationeler de veronderstelde verklaring van de betekenis is, hoe liever. Hierdoor krijgt de etymologie een onserieuze reputatie. Alinei betreurt dit en stelt voor scherp te onderscheiden tussen twee vakgebieden; ten eerste de *etymografie*, een vak van zekerheden, van vaststaande feiten die als waar beschouwd kunnen worden en dus kunnen bijdragen tot de discussie in andere wetenschappen. Aan de andere kant de *etymothese*, die zich bezighoudt met het onbekende en methodes probeert te ontwikkelen om dit onbekende te lijf te gaan, zodat steeds meer onzekerheden in zekerheden veranderen.

6.1. Zekerheden in de etymologie

Wat betekent zekerheid in de etymologie en waarom is die interessant? Alinei laat aan de hand van enkele concrete voorbeelden zien wat je met etymologie kunt doen. De voorbeelden betreffen de dagen van de week, die verwijzen naar een Christelijk en een voor-Christelijk tijdperk;⁴⁰ de namen voor Kerstmis in de Romaanse talen, met een verwijzing naar het herboren worden van de zon; een aantal doodgevone Latijns-Italiaanse woorden, zoals *desiderare* 'verlangen', die verwijzen naar de neolithische periode, waarin men uit de stand van de sterren (*sidera*) lering trok, de verwijzingen in het abstracte vocabulaire naar herderstermen als *grex* 'kudde' en de afleiding van *impedire/empêcher* 'verhindere' van het woord voor voetklem 'pedica', de abstracte ontwikkelingen van *potare* 'snoeien' (in *amputare*, *computare* 'berekenen', *deputare*, *disputare* en *imputare* 'beschuldigen'), tekst, kontekst en pretext, afgeleid van *texere* 'weven' en alle woorden waar *figuur* of *fictie* in voorkomt, die uit de ceramiek (*fingere*) voortkomen. In al deze gevallen verwijst het intellectuele vocabulaire van vandaag naar het dagelijkse leven van een prehistorisch verleden. En hieruit wordt duidelijk waarom Alinei de etymologie belangrijk vindt: het is een hulpwetenschap voor kennis van onze (materiële of intellectuele) geschiedenis.

Om een duidelijke scheiding te maken tussen zekere en onzekere etymologieën stelt Alinei de volgende typologie op, gebaseerd op het samengaan van fonetische en semantische veranderingen (zie het schema op zijn p. 282). Etymologieën zijn zeker als er geen enkele verandering is geweest (voorbeeld *quando* van het Latijn naar het Italiaans), als er alleen een semantische verandering is geweest (voorbeeld *alibi*, van 'elders' naar juridisch bewijs van onschuld, met behoud van de oorspronkelijke Latijnse vorm) en als er alleen een fonetische verandering is geweest (voorbeeld *io* 'ik', afgeleid van *ego*). Verder is een etymologie in principe zeker (*tendenzialmente certo*) als de fonetische verandering regelmatig is (dat wil zeggen dat er meer voor-

---

⁴⁰ Het feit dat de Sabbath en de dag des Heren van de Romaanse talen Germaanse tegenhangers hebben die verwijzen naar Saturnus en de zon zou dan wijzen op een latere invoering van het Christendom in de Germaanse streken.

beelden van te vinden zijn) en de semantische ontwikkeling ofwel geattesteerd is, ofwel tot een bekend type behoort (waarvan het bestaan ook uit andere voorbeelden af te leiden is). De problematische gevallen zijn dan die waarin geen regelmatig fonetisch patroon te herkennen is en de semantische ontwikkeling onduidelijk is. Het zijn die gevallen waar de etymothese in het geweer komt. Doel van het etymothetisch onderzoek is om de onzekerheid in zekerheid te veranderen; hoe meer geslaagd etymothetisch onderzoek verricht is, hoe groter het bestand aan zekere etymologieën wordt. In laatste instantie wordt dan de etymothese ook een hulpwetenschap voor de geschiedenis.

6.2. Welke methoden kent de etymothese?

Opnieuw geldt voor ieder etymologisch onderzoek dat er in principe twee methoden zijn die elkaar moeten aanvullen: de historische reconstructie van de vorm en de iconomastiek (het zoeken naar principes voor het vinden van iconiemen). Voor de historische reconstructie (bij Alinei: de *morfonetimologia*) is het nodig zo precies mogelijk de reeks van ante-vormen op te stellen, waarbij iedere term van de reeks verantwoord is door een fonetische conversieregel; voor het vinden van het iconiem moeten we zoeken naar de cultureel-historische context van de verandering en hierbij interdisciplinair onderzoek niet schuwen.

Dit klinkt tamelijk vaag, maar het wordt uitvoerig toegelicht in Alinei's volgende vier hoofdstukken, die gewijd zijn aan: het wezen van het iconiem en de discipline van de iconomastiek die zich met dat probleem bezighoudt; een typologie van de iconiemen (bestudeerd in de discipline van de iconomasiologie), de semasiologie (leer van de betekenisontwikkelingen), herzien in het licht van de iconiemen; en het probleem van de dateringen en de lexicale archeologie.

6.3. De vijf fasen van het iconomastisch onderzoek⁴¹

Het voornaamste probleem van de traditionele etymologie is dat het doel van het onderzoek niet goed gedefinieerd is. Soms zoekt men naar een fonetische verklaring van een woord, soms naar een semantische en soms naar beide, maar omdat het gezochte etymon niet altijd het proto-etymon is, is het soort verklaring dat men vindt willekeurig. Dat geldt speciaal voor de Romaanse talen, waar vaak volstaan wordt met het Latijnse etymon.⁴²

Een voorbeeld waaruit de beperkingen van zo'n onderzoek duidelijk wordt is het Italiaanse *povero* (Frans *pauvre*). Als het Latijnse *pauper* het etymon is, dan hebben we alleen maar een formele voorganger. Pas als we het Latijn voorbij gaan vinden we het iconiem: {*pau(cum)-per*} 'die/dat weinig voortbrengt'.⁴³

---

⁴¹ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 6: *Iconimo come fine ultimo della ricerca etimologica e iconomastica come sua nuova disciplina*.

⁴² Dit heeft deels institutionele oorzaken: de romanist hoort vaak tot een andere discipline dan de beoefenaar van het Indo-europees.

⁴³ De Nederlander vraagt zich dan onmiddellijk af wat het etymon van *arm* is. Het resultaat dat hij in de etymologische woordenboeken vindt vertoont het gebruikelijke patroon: verschillende mogelijk-

De methodologie van de iconomasiologie kent vijf fasen.⁴⁴

1) In de eenvoudigste gevallen gaan we op zoek naar het iconiem van een bepaald woord op grond van bekende feiten. De geciteerde voorbeelden kunnen zich richten op de bestaande deelbetekenissen en daar een hiërarchie in aanbrengen. Zo heeft het Italiaanse *operare* een dubbele betekenis: 'opereren' (door de chirurg) en 'handelen'. Vergelijking van beide betekenissen maakt al duidelijk dat de eerstgenoemde betekenis een vaktalige specialisatie is van de tweede, die dan als semantische voorganger van de eerste kan dienen. Maar Alinei rekent hieronder ook moeilijker gevallen die al bevredigend zijn opgelost, zoals *auspiciën*, afgeleid van het schouwen van vogels (*avis spicium*). De basis was hier een combinatie van vorm en betekenis; het onderzoek richt zich op een afzonderlijk woord; we kunnen dit *iconomastiek* in engere zin noemen, ook wel betiteld als *iconymologie*.

2) We kunnen uitgaan van het begrip en kijken naar de heteroniemen die er voor dat begrip bestaan. Van elk van die heteroniemen wordt het iconiem vastgesteld; het resultaat wordt een verzameling potentiële iconiemen. Voorbeeld van zo'n onderzoek is Alinei's eigen studie over de namen van de wezel. Onder die namen vinden we bijvoorbeeld het Italiaanse *donnola* en het Franse *belette*. Daaruit leiden we af dat de iconiemen {vrouwetje} en {schoonheid} gangbare iconiemen voor het dier 'wezel' zijn, en misschien nog wel voor andere soortgelijke dieren. Er ontstaat een iconiemenpatroon. Dit noemen we de iconomasiologie, een term gebaseerd op de onomasiologie.⁴⁵

3) De derde fase gaat uit van het iconiem en vraagt zich af wat de verschillende woorden zijn die dit iconiem in hun historie bevatten. Voorbeeld het woord *drago* 'draak': in welke woorden vinden we een verwijzing naar een draak? Deze fase is een vorm van semasiologie (welke betekenissen heeft een woord?); deze term wordt daarom ook aangehouden in het geval waarin het iconiem centraal staat.

Na deze drie soorten onderzoek kunnen we historische elementen in het geding brengen. In de eerste plaats betreft dit verschillende dateringstechnieken en vervolgens onderzoek naar de lexicale periodisering, dat wil zeggen het verband tussen de bewuste iconiemen en de archeologische of historische perioden waar ze bij horen. Dit leidt tot onderzoek dat Alinei taalkundige archeologie (*archeologia linguistica*) noemt. Hieruit komen voort:

4) Het opbouwen van een iconymische typologie. Hierin wordt nagegaan welke soorten iconiemen typerend zijn voor een bepaalde periode. Elders heeft Alinei een voorbeeld genoemd van zo'n typerende iconiemklasse, namelijk in de huidige tijd het hele complex dat samenhangt met de auto. Deze discipline noemt hij de typologische iconomastiek, of ook wel de synchrone iconomastiek, die natuurlijk ook de synchronie van oudere perioden kan betreffen.

---

heden, waarbij de fonetische verwantschap vaag blijft en de vraag naar het iconiem niet expliciet gesteld wordt.

⁴⁴ Te vinden op pp. 293-295 van *L'origine della parole*, die hier geparafraseerd worden.

⁴⁵ Het verschil is dat de onomasiologie zoekt naar het antesemeem, de iconomasiologie naar het iconiem

5) Ten slotte kunnen we proberen een prehistorie en een historie van de iconiemen op te bouwen. Deze discipline is de historische of diachrone iconomastiek.⁴⁶

AFDELING 7: ETIMOLOGIA DI FRONTIERA: ZOEKEN NAAR HET ICONIEM⁴⁷

Het zoeken naar het iconiem start bij de vorm, haalt hier de betekenis bij en stelt dan het iconiem vast. Er zijn verschillende typen onderzoek, afhankelijk van de interne specificatie van de bewuste woorden.

1) Als de vorm niet veranderd is (als we dus een *homoantevorm* hebben) heeft het iconiem geen enkele verklaring nodig. We gaan van de bekende antevorm naar een bekend iconiem. Dit is het geval in de morfologie. In *lavastoviglie* 'vaatwasser' is het iconiem volkomen transparant.⁴⁸ Voor *bucaneve* 'sneeuwkllokje' (*bucare* = een gat maken; *neve* = sneeuw). geldt hetzelfde. Meer moeite heb ik met het voorbeeld *rompiscatole*.⁴⁹

2) Als in het vorige geval hebben we een *homoantevorm*, maar een semitransparant iconiem. Het iconiem is dus wel bekend, maar om het te begrijpen moeten we enig historisch onderzoek doen. De hele familie van *opera* en *operare* wordt hier als voorbeeld opgevoerd. Er is geen twijfel aan het bestaan van het iconiem, maar voor

---

⁴⁶ Die hoeft zich natuurlijk niet perse over lange perioden uit te strekken. Ik zou het volgende voorbeeld van een korte diachrone iconomastiek willen geven. Halverwege de 20e eeuw, bij de opkomst van de computer, was een van de standaard-iconiemen verbonden met de hersenen: een computer was een elektronisch brein. Toen de computer eenmaal bekend was geraakt ontstond het omgekeerde iconiem: in hersenonderzoek werd een brein gezien als een soort computer. Via zelfdatering zouden we de hypothese kunnen vormen dat de omslagperiode in de late jaren tachtig lag; op dat moment werd de pc namelijk algemeen bekend en ging een gedeelte van de vaktaal van de computer deel uitmaken van de algemene taal. Dit voorbeeld betreft een diachrone periode van een halve eeuw.

⁴⁷ Deze paragraaf verwijst naar hoofdstuk 7: *Iconimologia: ricerca dell'iconimo*.

⁴⁸ Gezien vanuit de morfologie is dit woord helemaal niet onproblematisch. Neem het geval van het Nederlands. Een beetje zoeken op Google geeft voor het apparaat tenminste *vaatwasser*, *vatenwasser*, *vaatafwasser*, *vaatwasmachine*, *afwasmachine*. *Afwasser*, synoniem van *keukenhulp*, duidt op de persoon, voor *vatenafwasser* 'your search did not match any documents'. Een *vatenwasser* kan ook gebruikt worden voor wijnvaten. Onomasiologisch gezien gaat het dus om een groot aantal synoniemen voor een en hetzelfde begrip (aannemende dat de referent niet opvallend veranderd is in de loop van de historie). Alinei definieerde dit type echter als vorm, waar een betekenis bij gehaald wordt, waarna het iconiem vastgesteld wordt. We gaan dus uit van het woord [[vaat+was]+er] en tegelijk het apparaat dat we in de catalogus van Bosch of Siemens kunnen zien. Deze combinatie maakt dat we de interpretatie 'instrument dat (of: waarmee men) de vaat wast' in zijn geheel terug kunnen vinden in het woord: {vaat} en {wassen} zijn hier dus inderdaad de iconiemen.

⁴⁹ De betekenis is 'lastpak' en de vorm is te ontleden als [rompi + scatole], een exocentrische samenstelling die aangeeft 'persona che rompe le scatole', dus 'dozenbreker'. Dat *scatole* hier gelezen moet worden als synoniem van *palle* 'ballen' in anatomische zin maakt dat het woord absoluut niet transparant is; het iconiem vereist heel wat culturele informatie. Als we een semantische reeks willen maken dan is de eerste antevorm van *rompiscatole* in de betekenis 'lastpak' hetzelfde woord *rompiscatole* in de zin van 'dozenbreker'; de tweede antevorm bevat de iconiemen {rompere} en {scatola}. Maar hoe we ons een 'dozenbreker' in letterlijke zin moeten voorstellen blijft nog een mysterie; misschien moet de metafoor BALLEEN ZIJN DOZEN nog aan de reeks voorafgaan.

de precieze interpretatie moeten we wat naspeurwerk doen.

3) In een derde type blijft de vorm onveranderd, maar is het iconiem volkomen opaak geworden. Voorbeelden zijn de *barbagianni* 'een soort uil', waarvan het iconiem {*Oom Jan*} bevat, en het kinderspel *mosca cieca* 'blindemannetje'. Hier is het historische onderzoek het spannendste gedeelte van het iconiem; ik kom er dadelijk op terug.

4) In dit laatste type is de vorm veranderd (we hebben dus een *alloantevorm*) en het iconiem duister. Hier gaat het onderzoek in twee fasen: eerst moet er gezocht worden naar een fonetische reeks *antevormen*; daarna moet er een iconymisch onderzoek van type 2 uitgevoerd worden.

7.1. De lessen van *mosca cieca* 'blindemannetje'

Het tweede lid van het iconiem is {blind}, dat correspondeert met verschillende vormen (*cieco, cecato, orbo, borgno, losco*); in enkele gevallen hebben we ook {*bendato*} (met een blinddoek).

De eerste stap in het onderzoek is hier het vinden van alle relevante vormen. De eerste verrassing is dat er in plaats van die ene *mosca* 'vlieg' wel dertien dieren optreden. Het gaat dan om vlieg, kat, hazelworm, (ring)slang, wolf, geit, merel, pad, muis, leeuwerik, ezel, kip en koe (de Duitse *Blindekuh*). De interessantste is de hazelworm, die in het Italiaans *orbettino* heet, en dus alleen *blind* in de naam heeft.

In sommige gebieden kunnen ook menselijke figuren voorkomen: Maria, Santa Lucia, een oud vrouwtje of een dode, en natuurlijk het Nederlandse mannetje. Anthropologisch gezien is een spel een ritueel dat verwijst naar een volwassen bezigheid, vaak ook een inwijdingsritueel. De vraag luidt nu: welk ritueel verwijst naar een blind dier of persoon? Voor meer helderheid hieromtrent wordt verwezen naar de Franse naam *colin-maillard*. Die verwijst naar een persoon (Colin, afgeleid van Nicolas) die met een kolf slaat (*maillard* is verwant met ons *malie*). Inderdaad moet in het spel de geblinddoekte een van de anderen tikken, waarna de rollen verwisseld worden. Rijmpjes die vanouds het spel begeleiden, gaan vaak over de dood. De geblinddoekte staat dan ook voor de dood, die de mensen treft.

Het voorkomen van dieren in dit verhaal is een herinnering aan de oude totemcultuur, die voorafgaat aan de heidense en vervolgens Christelijke cultuur, waarin de totemdieren vervangen zijn door mensen (in de laatste, Christelijke fase door heiligen). Het kinderspel verwijst dus naar drie opeenvolgende culturen. Deze laatste conclusie is een ontwikkeling van het iconiemenonderzoek in de richting van de taalarcheologie.

8. DATERING VAN NIEUWE WOORDEN

Dateren van woorden is nooit een onderwerp van theoretische discussie geweest, omdat men gefixeerd was op het vinden van een eerste schriftelijke attestatie, een kwestie van goed archiefonderzoek. Maar voordat een woord werd opgeschreven kon het al eeuwenlang in de spreektaal gebruikt zijn. Het is net, zegt Alinei in een pakkend beeld, of je een berg dateert op grond van de oudste foto die we ervan

hebben. De berg was er uiteraard al eerder.

Wat we eigenlijk moeten dateren is het moment van de lexicalisering van een concept, wat inhoudt dat een stuk van de betekenis als iconiem verandert in een nieuw begrip om een nieuwe referent mee te benoemen. Ik kan het woord *verrekijker* als voorbeeld nemen. Het woord ontstaat wanneer de iconiemen {ver} en {kijker} gebruikt worden voor het nieuwe instrument.⁵⁰ De datering van het instrument is het moment (in 1608) waarop uitvinder Hans Lipperhey in Middelburg besloten heeft zijn instrument deze naam te geven; de datering van *telescopio* het moment (in 1609) waarop Galilei datzelfde doet in Italië. Zelfs in dit voorbeeld valt de eerste attestatie niet samen met de datering van het nieuwe concept, want voordat Galilei zijn bevindingen publiceerde in *Siderius Nuncius* (1610) had hij zelf het instrument al een naam gegeven. Dat we in dit voorbeeld een jaar van ontstaan kunnen geven komt door de kennis die we hebben van de historie van het instrument. In 1600 bestond er nog geen verrekijker, want die waren nog niet geslepen.

Niet alle nieuwe begrippen laten zich zo gemakkelijk precies dateren, vergelijk bijvoorbeeld de eerste ijzeren ploeg of de eerste gedomesticeerde hond.

Als de lexicalisatie van het nieuwe begrip het criterium is, dan kan een woord ook meermalen gedateerd worden. Zo zal iedere betekenis van *barak* zijn eigen datering hebben (zie mijn artikel *De hele barak*, hoofdstuk 14 van *Woordstudies I*). Omgekeerd kunnen woorden dezelfde betekenis houden, wanneer ze alleen maar van taalsysteem veranderen. Zo hoeft het woord *io* 'ik' niet in het Italiaans gedateerd te worden, aangezien het concept al bestond in het Latijnse *ego*, en ook al in de voorgangers van het Latijn. Het moment van de lexicalisatie van het begrip 'ik' zal waarschijnlijk gedateerd moeten worden op het begin van de *Homo loquens*.

Deze visie is in strijd met de traditionele visie van de etymologen, die *io* dateren op de Middeleeuwse periode waarin de eerste Italiaanse teksten geschreven worden. Alinei geeft vijf redenen waarom zij ongelijk hebben: 1) het centraal stellen van de vorm: *io* als vorm hoort tot het Italiaanse taalsysteem en niet tot het Latijnse, maar in de betekenis is continuïteit aanwezig; 2) het feit dat men de taal als organisme beschouwde, waarvan de woorden deel uitmaakten: in dat geval moeten de woorden geboren worden en sterven tegelijk met de taal waar ze toe behoren; 3) de *reïfictie* van de taal waaraan kenmerken toegeschreven worden die in werkelijkheid behoren tot de psychologie van de sprekers; 4) het feit dat het iconiem niet herkend wordt: betekenissen en iconiemen kunnen de grenzen van een taalsysteem overschrijden; 5) het feit dat de traditionele taalkunde het specifieke probleem van de datering van een woord verkeerd heeft aangepakt.⁵¹

---

⁵⁰ Er zijn in principe meer iconiemen mogelijk. Zo heeft *sterrenkijker* een tijd lang als synoniem van *verrekijker* gefungeerd. Hier wordt een andere functie van het instrument als iconiemkenmerk geactualiseerd.

⁵¹ Er zit een zekere overlapping in deze argumenten. Overigens is de oriëntatie op de vorm ook problematisch, als we een variationele aanpak voorstaan: in de fonologische reeks *ego* > *eo* > *io* zijn twee klankveranderingen opgetreden; zijn deze veranderingen genoeg om het bestaan van een andere

Op pp. 443-444 zegt Alinei: 'De lexicalisatie van een nieuw begrip [...] heeft niets te maken met de taal waarin deze zich afspeelt, behalve de toevallige omstandigheid dat het in die specifieke taal gebeurt. De datum van deze lexicalisering blijft altijd dezelfde, los van de eventuele toekomstige continuïteit of verspreiding van het woord en het feit dat het verschillende talen 'doorloopt', waarbij taal opgevat wordt als identiteit van grammaticale aard, geassocieerd met een sociaal-politieke continuïteit. Een groot deel van het protoïndoeuropese lexicon, dat per definitie paleolithische oorsprong heeft en een eigen grammatica, blijft voortbestaan in het Latijn, dat een eigen grammatica heeft en een eigen protohistorische identiteit, en een groot deel van deze Latijnse woordenschat van preïndoeuropese oorsprong blijft voortbestaan in het Italiaans, dat een derde grammatica heeft en een derde historisch-politieke identiteit, en dat zal in de toekomst zo doorgaan in alle mogelijke "talen" die voortkomen uit het Italiaans of uit een mengsel van het Italiaans met andere "talen" en andere maatschappijen.'

Als voorbeelden van nieuw begrip noemt hij *io* 'ik', *ferro* 'ijzer' *arcobaleno* 'regenboog' of *telefonino* 'mobieltje'. Het eerste en het derde voorbeeld behoren tot de beginperiode van de Homo loquens, het tweede voorbeeld volgens de analyse van Alinei tot een vroeg stadium van het Latijn en het vierde voorbeeld tot de jaren negentig van de 20e eeuw.⁵²

Wat de datering van betekenissen betreft zijn er in principe twee methoden: taalexterne methoden en taalinterne methoden. De eerste zijn marginaal, de tweede fundamenteel.

De waarde van geschreven eerste attestaties. Aan de hand van het voorbeeld *gas* (creatie van de chemicus Van Helmont, gebaseerd op *chaos*) laat Alinei zien dat er vrij precieze externe gegevens mogelijk zijn indien we voldoende schriftelijke bronnen hebben die de context van de nieuwvorming illustreren. Zonder dit netwerk van verwijzingen hebben we niet veel aan schriftelijke attestaties. Voor prehistorische voorbeelden ontbreekt een dergelijke context totaal.

Het recente voorbeeld *averci* ('hebben' als zelfstandig werkwoord, bijvoorbeeld in zinnen als *non ce l'ho* 'ik heb het niet') wordt gebruikt als waarschuwing dat de

---

taal te definiëren. Het traditionele probleem: *wanneer ontstonden de Romaanse talen?* heeft veel oplossingen gekend.

⁵² Dit voorbeeld laat meteen zien wat de problemen zijn die aan de theorie verbonden zijn. Allereerst is de zelfdatering onduidelijk: Motorola, Ericsson en Nokia geven verschillende ontstaansgeschiedenissen van het instrument; er zijn verschillende voorgangers (autotelefoon of interne verbindingen in een kantoor); op het moment dat het apparaat bij het grote publiek bekend wordt is er een hele serie benamingen (*handheld phone mobile phone, mobile, cellphone* en *handphone* in het Engels, *Mobiltelefon, Handy* en *Funke* in het Duits, *telefono cellulare*, ook genoemd *cellulare* of *telefonino* in het Italiaans, *mobieltje*, eerder *gsm*, in het Nederlands). Deze benamingen berusten op verschillende iconiemen. Zonder het voorbeeld in detail te analyseren (zie hiervoor § 10.1) kunnen we al de volgende constatering doen: 1) concept en naam hebben beide een uiterst ingewikkelde historie; het is daardoor moeilijk om iconiem gelijk te stellen met naam voor nieuw concept; over de cultuur waarbinnen het ontstaan is is al discussie mogelijk (de VS, Zweden of Finland), ook al hanteren alle culturen de Engelse taal als technische omgangstaal.

eerste attestatie soms helemaal niet aansluit bij de vorming van het werkwoord: de eerste attestatie vinden we in de naoorlogse romans van Moravia, waarin deze auteur probeert de taal van het volk een plaats te geven in de literaire taal van het Italiaans. Het enige wat deze attestatie aangeeft is het moment wanneer de literaire taal volkse elementen opneemt; de datering van de uitdrukking in dialecten is al veel ouder.

De interne methode bij uitstek is de zelfdatering. Allereerst moeten we een onderscheid maken tussen dateerbare woorden en niet-dateerbare woorden. Voor Alinei valt dat onderscheid min of meer samen met dat tussen concrete woorden en abstracte woorden. Het ontstaan van een groet zou daarom niet dateerbaar zijn.⁵³

Zelfdatering berust op het principe dat de datering van een woord samenvalt met de datum van de gebeurtenis of het begrip dat het aanduidt. In Alinei 1991 heeft hij talloze voorbeelden gegeven, zowel van 'moderne' woorden als van praehistorische woorden. Voor moderne woorden noemt hij een aantal domeinen: de moderne industrieën, populaire dansvormen, exotische producten uit de tijd van de grote ontdekkingsreizen, het woord 'bril', woorden die te maken hebben met de universiteit, met feodale instellingen en met de kerk. Dateerbare prehistorische woorden zijn onder andere de volgende:

Metalen werktuigen zijn te dateren in de verschillende Metalen tijdperken (koper, brons, ijzer).

Landbouwtechnieken, de herderseconomie, het weven van stoffen of de pottenbakkerij, zijn domeinen die behoren tot de Nieuwere Steentijd;

Vistechnieken, begrafenisgewoonten, het gebruik van huiden en van vuur zijn domeinen die behoren tot de Middelste Steentijd, of tot verschillende periodes van de Oudere Steentijd.

Andere domeinen behoren tot het eerste optreden van de mens en de menselijke spraak. Daaronder vallen:

- 1) referenten die voorafgaan aan de mens zelf: water, zon, wind, namen van planten en dieren;
- 2) de conceptualisering van elementaire menselijke behoeften en fysiologische verschijnselen: slaap, eten en drinken, geboorte en dood;
- 3) begrippen die samenhangen met de cognitieve, ordenende en taalkundige vermogens van de mens, zoals persoonlijke voornaamwoorden, voorzetsels, bijwoorden en dergelijke.

---

⁵³ Het komt mij voor dat deze gelijkstelling te absoluut is. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de identificatie van woorden en archeologische vondsten (in de metafoer van het artefact). Als we deze metafoer loslaten, lijkt het me waarschijnlijk dat we best beeldmateriaal kunnen vinden waarin de sociale verhoudingen tussen mensen, die door een groet gesymboliseerd worden, zichtbaar zouden kunnen zijn.

AFDELING 9: WOORDEN IN HUN HISTORISCHE CONTEKST

Periodisering van de woordenschat wil zeggen een verband leggen tussen nieuwe woorden en historische periodes, waarbij deze historische periodes, althans voor de prehistorie, samenhangen met archeologische en ethnologische gegevens. Het is juist in verband met deze interdisciplinaire aanpak dat Alinei in staat is geweest zijn theorie van de continuïteit body te geven. Ik zal beginnen met uiteen te zetten hoe hij zich de historie van de Homo loquens voorstelt (Deze informatie komt hoofdzakelijk uit Alinei 1996).

De Homo loquens ontstaat in Africa en heeft zich van daar uit verspreid over de hele wereld, in verschillende golven. In principe had die mens één enkele taal, maar op het moment dat de 'diaspora' (de verspreiding van de mens over de wereld) plaatsvond waren er al enkele megaphyla te onderscheiden, zoals het proto-oeralaltaïsch, het proto-hamosemitisch, het proto-indoeuropees, en dergelijke. Deze uitwaaiende groepen mensen bestonden uit jagers en verzamelaars, vergelijkbaar met de oorspronkelijke bezetters van het Australische continent. Verondersteld wordt dat zo tussen 30.000 en 40.000 jaar geleden de uitwaaiing plaatsvond.

De eerste plaats waar zich een indoeuropese bevolking vestigde was Klein-Azië, met de Hittieten (het Hittietisch is de oudste afsplitsing van het indoeuropees, waarvan aangenomen wordt dat het dicht bij het proto-indoeuropees stond). Vandaar zijn de indoeuropees-sprekenden verder uitgewaaierd. Dit heeft al zeer vroeg plaatsgevonden, de meeste indoeuropese volkeren bevonden zich al lang voor onze jaartellingen op de huidige plaatsen. Door deze aanname, die in verband wordt gebracht met de gemeenschappelijke woorden die uit de wereld der jagers en verzamelaars stammen, schept Alinei een veel grotere diepte in de geschiedenis van het Indoeuropees dan meestal wordt aangenomen. Een van de argumenten die hij hiervoor aanvoert is dat van de volksverhuizingen die voor de latere perioden zouden moeten worden aangenomen geen archeologisch bewijsmateriaal bestaat.

De archeologische periodes zijn dan de Vroege, Middelste en Late Steentijd en de verschillende Metal Ages (Koper-, Brons- en IJzertijd). De historische periodes daarentegen zijn verbonden met kortere fasen, zoals de feodaliteit, de ontdekkingsreizen, de industriële revolutie, de democratisering, verschillende technologische ontwikkelingen (auto, computer) en de globalisering.

Studie van de woordenschat levert restanten op van alle voorgaande periodes, waarvan de iconiemen nog zichtbaar zijn. Hierdoor kan de taalkunde een bijdrage leveren tot de overige historische disciplines, bijvoorbeeld door preciezere taalkundige gegevens op te leveren dan de grovere generalisaties die archeologen hanteren.

Commentaar

Het is voor mij als leek op archeologisch gebied moeilijk om de zinnigheid van de hier voorgestelde periodisering te beoordelen. Alinei wijdt uitvoerige passages aan verschillen tussen leidende archeologen; deze polemieken zijn voor buitenstaanders slecht te beoordelen. Wel vermoed ik dat Alinei gelijk heeft met zijn pleidooi voor

een grotere diepte voor de indoeuropese talen, omdat de huidige chronologie weinig ruimte voor ontwikkelingen laat en het bovendien duidelijk is dat de eerste indoeuropeanen nog sterk beïnvloed waren door de bijbelse tijdrekening, die alles binnen de 4.000 jaar moest persen.

AFDELING 10: DE NIEUWE LEXICALE DIACHRONIE

De theoretische overwegingen van Alinei zijn zeer bruikbaar en leerzaam. Maar voor ik ga bespreken in welke mate ze het diachronisch woordonderzoek vernieuwen, wil ik eerst een geval analyseren, dat alleen genoemd, maar niet besproken is. Het betreft het Italiaanse woord *telefonino*.

10.1. *Telefonino*

Het apparaat dat *telefonino* heet kan geassocieerd worden met de jaren negentig van de 20e eeuw. Zaak en begrip raakten bekend tegen het midden van het decennium. Ik herinner me zelf dat in 1996 plotseling iedereen in Italië een *telefonino* had; in Nederland waren er nog twee jaar nodig voordat het apparaat, hier toen GSM genaamd, een vergelijkbare frequentie had. Het jaar 1996 zou dus beschouwd kunnen worden als het doordringen in de algemene taal; de telefoonvaktaal was daarvan de voorganger. Het woord had - en heeft nog - in de algemene taal een synoniem, namelijk *cellulare*. Beide zijn afgeleid van *telefono cellulare*. Dat laatste woord is een multiwoord bestaande uit een substantief *telefono*, dat het bovenliggende begrip aanduidt, en een relationeel adjectief, afgeleid van *cellula*, dat het onderscheidende kenmerk aanduidt. De eerste attestatie van *telefonino* (in een artikel over yuppies (dat wil zeggen *giovani rampanti*) in *Amica*, 04.03.91, volgens Bencini & Citernesini) is : ... *che il telefonino cellulare ormai lo usano i capi cantiere di piccole imprese...* 'dat het mobieltje nu al gebruikt wordt door voorlieden van kleine bouwbedrijven', toont aan dat dit woord oorspronkelijk een verkleinwoord was van het multiwoord; daarna is het ook gereduceerd, maar nu met behoud van het eerste lid.⁵⁴

De hele documentatie bij Bencini & Citernesini dateert uit de jaren 1990 en 1991. Van *cellulare* is de eerste attestatie een zin uit *Panorama* van 01.07.90: *il nuovo telefono, battezzato con orribile neologismo elettronico «cellulare» 'de nieuwe telefoon, die met een gruwelijk elektronisch neologisme 'cellulare' gedoopt is'*. Let wel dat niet het apparaat elektronisch is, maar het woord. De eerste contexten in de pers zijn overwegend negatief, zowel tegenover de gebruikers als tegenover het woord. Voor 1990 vinden we woorden en begrip niet in de woordenboeken; het ziet er naar uit dat *Panorama* gelijk heeft en dat het apparaat in 1990 gloednieuw was.

Het woord komt uiteraard uit het Engels. Uit het volgende citaat uit het artikel *Mobile phone* van Wikipedia (Engelse versie) blijkt dat de oorsprong ligt in het Engelse *cellular phone*, meestal afgekort tot *cell phone*.

A mobile phone (also called mobile, cellphone or handphone) is an electronic device used for mobile

---

⁵⁴ Bij het basis-multiwoord was dat niet mogelijk, want dan hadden we opnieuw *telefono* gekregen, dat al bezet was.

telecommunications over a cellular network of base stations known as cell sites. Mobile phones differ from cordless telephones, which only offer telephone service within limited range through a single base station attached to a fixed line, for example within a home or an office. Low-end mobile phones are often referred to as feature phones, whereas high-end mobile phones that offer more advanced computing ability are referred to as smartphones.

Ditzelfde citaat maakt ook duidelijk waarin het begrip zich onderscheidt van andere soorten telefonie: de aanwezigheid van een cellulair netwerk, waarmee gecommuniceerd wordt. Het iconiem bestaat dan ook uit {telefoon} en {cel}.

Voor ik nu naar andere iconiemen ga kijken geef ik eerst een zeer beknopt overzicht van de historie van de draadloze telecommunicatie. Het begint allemaal met de Tweede Wereldoorlog, wanneer er een apparaat ontwikkeld wordt dat communicatie tussen militairen mogelijk maakt, eerst in Canada, daarna in 1940 door Motorola in de VS. Dit laatste krijgt de naam *walkie-talkie*. Het apparaat werd in de rugzak gedragen. In 1943 ontwikkelt Motorola een apparaat dat in de hand gehouden kan worden (*hand held*); het krijgt de naam *handie-talkie*. In de jaren zestig ligt het accent op autotelefoons (*car phones*). Pas in 1973 maakt Martin Cooper van Motorola de eerste cellulaire telefoon; deze wordt operationeel in Chicago en Washington in 1977. Van 1979-1984 wordt de eerste landelijke versie vervaardigd, in Japan door NTT. In 1981 start het Nordic Mobile Telephone systeem, in de Scandinavische landen. De eerste tweede-generatie *cell phones* ontstaan in Finland in 1991 op grond van een recente standaard GSM (oorspronkelijk *Groupe Spécial Mobile*). In 1993 zijn er wereldwijd een miljoen gebruikers van dit GSM-systeem. De derde generatie start in 2001: kenmerkend voor de derde generatie is dat er steeds meer gebruiksmogelijkheden worden toegevoegd. Ook komen er andere kanalen. Met deze ontwikkelingen zijn ook nieuwe woorden verbonden; zo in Italië de *videofonino* (in 2003 in de De Mauro opgenomen) en de *tivufonino* (2006).⁵⁵

Als we nu terugkeren tot de namen zien we dat er iconiemen zijn uit verschillende perioden van deze ontwikkeling. Het Nederlandse *GSM* is gebaseerd op de standaard; het heeft in zijn iconiem het element {mobiel}, dat echter in het letterwoord niet meer herkenbaar is. Het Duitse *Handy*, daarentegen, is te herleiden tot de *handie-talkie* van 1943, via de Duitse afdeling van Motorola (de vorm met een *y* moet een retroformatie zijn op het meervoud *handies*, opgevat als meervoud van een niet-voorkomend Engels *handy*).⁵⁶

Wat is in dit verband de lexicalisatie van een nieuw begrip? De technologieën zijn in voortdurende ontwikkeling en hierbij zijn allerlei etappes door elkaar heen te onderscheiden, zowel in vorm en afmetingen van de apparaten als in de technieken van overdracht en aard van de tussenstations. Verder veranderen de mogelijkheden van de apparaten voortdurend (speciaal in het afgelopen decennium). De relatie

---

⁵⁵ Morfologisch gezien zijn deze woorden gebaseerd op een heranalyse van *telefonino* als *tele+fonino*, waarbij *fonino* staat voor het apparaat en het eerste lid voor de nieuwe mogelijkheden, dus opnieuw bovengedend begrip plus onderscheidend kenmerk.

⁵⁶ Curieus is dat deze zo plausibele achtergrond in Duitsland niet bekend is; *handy* geldt daar zelfs als het prototype van een nep-Engels leenwoord.

tussen de naam die door het bedrijf wordt voorgesteld en het uiteindelijk door het publiek gebruikte woord is ook zeer gevarieerd; in bepaalde gevallen, zoals de *i-pad* van Apple uit 2010 is via de reclametechnieken het woord al maanden in gebruik voordat iemand weet welke eigenschappen het apparaat heeft. Er is een zekere mate van synonymie, maar waar in Italië *cellulare* en *telefonino* in 2010 beide nog gebruikt worden, heeft in Nederland *mobieltje* de *gsm* al grotendeels verdrongen.⁵⁷

Ten slotte zijn er de overlappingen op het begripsniveau. Als ik in het Nederlands zeg: *hij gebruikte zijn mobieltje als babyfoon*, hebben we dan twee begrippen met dezelfde referent of één begrip met twee referenten?

10.2. Het nieuwe paradigma

Niet alleen voor de etymologie (dus het zoeken naar de oudste discontinuïteit) is Alinei's aanpak interessant; ook de woordgeschiedenis kan er veel van leren. Hierbij zijn een aantal principes van belang, die deels in zijn tweede Twaalfgebodenlijst geformuleerd zijn.⁵⁸ Bij iedere woordstudie is het van primair belang om een duidelijk overzicht hebben van de zaakgeschiedenis, oftewel de ontwikkeling van de referent. Iedere betekenis van een woord is verbonden met een vorige betekenis van hetzelfde woord of van zijn voorganger(s). Dit verband moet opgespoord worden in de vorm van het iconiem. Het woord stadhouder heeft in de Nederlandse Republiek een complexe betekenis, maar het deelt met de vorige betekenis het kenmerk {plaatselijke vertegenwoordiger van de soeverein}. Dit is het iconiem van het woord, het heeft ertoe bijgedragen om de nieuwe functionaris zijn naamsbekendheid te geven. De oude betekenis op zijn beurt berust weer op het iconiem {plaatsvervanger} en die weer op de combinatie van de iconiemen {plaats} en {vervangen}. De eerste eis bij een woordgeschiedenis is dat we de reeks iconiemen opstellen. Een tweede punt is dat we ons ervan bewust worden dat een datering wat anders is dan een eerste documentatie. Er zijn andere dateringsmethoden, waarbij de externe methoden het belangrijkste zijn, met name de zelfdatering. Ik heb dit gebruikt bij de datering van de pompelmoes (*Woordstudies I*, hoofdstuk 9): de uiteindelijke datering is die waarop de Portugezen in aanraking zijn gekomen met die vrucht tijdens hun ontdekkingsreizen. Ten derde geldt als axioma dat een woord niet van vorm verandert tenzij er een externe reden voor is. Dat betekent dat we scherp moeten letten op de geografische en sociologische achtergronden van de vormen en een complete vormenreeks moeten opstellen. Ik laat in het midden of die eis van invariantie zo rigoureuus is, maar het is een goed heuristisch criterium dat ons dwingt afwijkingen van het principe precies te motiveren. Ten vierde moeten we attent zijn op veranderingen in de materiële en ideologische context: de ontwikkeling van barakken kan niet losgezien worden van de logistieke problemen van de Spanjaarden in de Tachtigjarige

---

⁵⁷ Deze beweringen zijn gemakkelijk te toetsen met Google: als ik opvraag "prese il ...", dan zijn de resultaten (10.05.10): *prese il telefonino* 15.200 hits, *prese il cellulare* 7.830 hits en *prese il telefono cellulare* 95 hits. Voor het Nederlands geldt: *hij pakte zijn mobieltje* 17.000 hits, *hij pakte zijn gsm* 189 hits.

⁵⁸ Zie hiervoor zijn pp. 670-671; ik heb ze geparafraseerd en becommentarieerd in hoofdstuk 10 van mijn *Woordstudies I*. pp. 274-277.

Oorlog en van de idealen van een goed vorst van Aartshertog Albertus; die omstandigheden hebben de behoefte aan een nieuw begrip en dus een nieuw woord gecreëerd. Dit is mijn selectie van eigenschappen van het nieuwe paradigma; anderen zullen andere accenten leggen, maar de betekenis voor het onderzoek zal wel duidelijk zijn.

AFDELING 11: PUNTEN VAN KRITIEK

L'origine delle parole is een zeer rijk boek. Ik heb zoveel mogelijk aspecten van die rijkdom proberen te behandelen of althans kort aan te stippen. Tijdens de lectuur ben ik echter ook elementen tegengekomen waarbij ik vraagtekens zet. Ik zal er hier een aantal van opnoemen, waarbij ik begin met een viertal presentatieproblemen om verder in te gaan op meer inhoudelijke punten.

11.1 De polemische presentatie

Alinei verdeelt de geleerde wereld in enerzijds voorlopers en medestanders, anderzijds tegenstanders en vijanden. De eersten worden over het algemeen omstandig geprezen, met vaak hyperbolische adjectieven; de anderen kunnen geen goed bij hem doen. De scheidslijnen tussen goed en kwaad liggen soms op wetenschappelijk terrein, bijvoorbeeld wanneer hij de etymologen in traditionele (dat wil zeggen beperkte) en vernieuwende onderscheidt, maar soms ook op ideologisch of nationaal terrein, waarbij Duits meestal gelijk staat met de ideologie van een Germaans of Indogermaans *Herrenvolk*. Italiaanse geleerden hebben meestal een goede reputatie, in het bijzonder Ascoli, maar ook geleerden als Devoto of Clemente Merlo worden meestal in zeer lovende bewoordingen vermeld. Zwitsers willen nog wel eens een gunstige uitzondering zijn: Karl Jaberg bijvoorbeeld.

Wie dit weet leest er gemakkelijk doorheen, of glimlacht als er weer een Duitse feil getoond wordt. En het is nooit weg om een kritische distantie te behouden ten opzichte van beweringen van grote bonzen uit het vak of een poging te doen om weer eens een Germaans etymon te vervangen door een inheems: zo blijft het vak levendig. Maar deze polemische benadering werkt niet gunstig voor de acceptatie van de vele goede ideeën die hier gepresenteerd worden. Alinei's verhouding tot de organisatoren van het grote *Lessico etimologico dell'Italiano* is uitermate koel, en dat wordt hem ook betaald gezet ("la proposta di Alinei non convince"). Kritiek is ook niet altijd welkom, al hangt het ervan af hoe die gepresenteerd wordt. Instructief is de ideeënwisseling omtrent de indoeuropese diepte met Paolo Ramat en Lorenzo Renzi: de felle kritiek van de eerste wordt even fel, bijna onhoofs, beantwoord, de meer ironische (en autoironische) van de tweede houdt de communicatie in stand.

Gezien het belang van het boek lijkt het me wenselijk de polemische passages cum grano salis te lezen, en ons te concentreren op de inhoud.

11.2. De presentatie van de inhoud.

Alinei heeft zijn uiterste best gedaan een leesbaar en boeiend betoog te bieden en de lezer voortdurende hulpmiddelen te bieden om het te begrijpen. Niettemin betreft het een complexe materie, komen er erg veel onderwerpen aan de orde, wordt er een groot beroep gedaan op hulpwetenschappen waarmee niet iedere lezer onmiddellijk vertrouwd is en is het niet altijd duidelijk waar wat precies te vinden is. Het boek lijkt opgezet te zijn als een handboek, ook voor niet-linguïsten, zodat er soms elementaire dingen worden uitgelegd, zoals wat een foneem is. Het uitvoerige glossarium geeft uitvoerige definities en vervult een uitgebreide verwijfsfunctie; door te bladeren in die verwijzingen is het mogelijk enigszins grip te krijgen op het hele boek, al zal men de precieze vindplaats van bepaalde punten zelf moeten noteren, bij gebrek aan een bladzijaanduiding. De historie van de etymologie, zoals die in Alinei's hoofdstukken 3 en 4 gegeven wordt, is behulpzaam, ondanks de sterk persoonlijke benadering, maar wie er allemaal in de archeologie en de ethnologie toe doen en waarom blijft deze lezer althans ten enenmale onduidelijk. De uitgebreide voorbeelden, vaak in detail uitgewerkt, vormen daarentegen een goudmijn.

11.3. Schematisering en terminologie

Alinei heeft een grote voorliefde voor het opsommen van punten. Dat is ok; dat heb ik zelf ook, maar het kan soms wel eens te ver leiden. Ik heb wel opsommingen van vijf punten gelezen, waarvan ik me afvroeg of ze niet allemaal op hetzelfde neerkwamen. Veel aandacht wordt er besteed aan de terminologie, en die is niet simpel; bij een zo anti-Duitse auteur verbaast me wel eens de behoefte tot minuscule terminologische onderscheidingen. Bij de alloantelinguemen en de homoprotosemen werd me dat wel eens te veel; vandaar dat ik toegankelijker termen als voorganger en navolger heb voorgesteld. De auteur is terecht trots op zijn iconiembegrip (waarbij iconymie voor semantische motivatie staat), maar is het echt nodig om zo'n loodzwaar apparaat van iconymie, iconymologie, iconomastiek, en iconomasiologie in te voeren. Zolang de term iconiem in de wetenschap nog geen ingang heeft gevonden, zullen we toch steeds de term iconiem vergezeld moeten laten gaan van een parafrase en dan kunnen we de rest van het paradigma missen als kiespijn.

Alinei is geen Christelijk auteur; toch heeft hij een didactische voorliefde voor dodecaloghi (lijsten van Twaalf Geboden). Er is er een voor de twaalf meest voorkomende fouten bij de traditionele etymologie (pp. 553-559) en een voor dingen om op te letten bij het etymologiseren (pp. 670-671). Het zijn nuttige lijsten; ik heb ze gepresenteerd in mijn *Woordstudies I*.⁵⁹

11.4 Hegel en Marx.

Voor iemand die in de jaren veertig is opgegroeid, met de stalinistische gelijkschakeling van Oost-Europa, de showprocessen en het marxistische Newspeak, is het niet plezierig af en toe wat marxistisch jargon tegen te komen: als er een loos woord als

---

⁵⁹ Respectievelijk in hoofdstuk 9 en hoofdstuk 10.

'dialectisch' gebruikt wordt zie ik dat maar als een *feelgood word* voor anderen dan mijzelf. Of het niet mogelijk is om de theorie van de fonologische (en dus ook lexicale) componenten te begrijpen en juist toe te passen zonder diepgaande kennis van Hegel (zoals Alinei uitvoerig stelt in het begin van Alinei 1974) onttrekt zich aan mijn waarneming; ik heb wel bij Ogden en Richards, die ongetwijfeld filosofisch goed onderlegd zijn, met vreugde gelezen, dat het grootste mankement van Hegels filosofie was dat hij geen taalfilosofie had. Zijn marxistische achtergrond is Alinei ongetwijfeld te stade gekomen bij het leiden van een groot Europees cartografisch project tijdens de Koude Oorlog; of de theorie der continuïteit iets te danken heeft aan de Sowjet-wetenschap kan ik evenmin beoordelen.⁶⁰

11.5 Inhoudelijke punten: regressieve tegenover progressieve reeksen

Het uitvoeren van een etymologische studie houdt in dat er reeksen worden gevormd, van vormen, van betekenissen (of iconiemen) en van taalsystemen. Deze reeksen kunnen uitgaan van het heden en teruggaan naar het oudst vindbare element (regressieve reeksen); ze kunnen ook van het verleden uitgaan en zoeken naar de meest recente ontwikkelingen (progressieve reeksen). Beide benaderingen hebben hun plaats in de diachrone theorie en er is in principe geen reden om de ene te verkiezen boven de andere. Alinei's interesse voor de prehistorie richt zijn aandacht echter bij voorkeur op de regressieve reeksen. Hij is in laatste instantie op zoek naar een stelsel van iconymische principes die helpen bij het vinden van een specifiek iconiem. Diachrone onderzoekers die meer op recente periodes gericht zijn zouden de zaak kunnen omkeren, ze zouden hun aandacht vooral kunnen richten op de progressieve reeksen en nagaan welke iconymische principes er zijn die de huidige ontwikkelingen kunnen beschrijven en ten dele voorspellen.⁶¹ Het resultaat zou niet anders moeten zijn, maar de accenten liggen dan anders. Hetzelfde geldt voor de historische diepte van het Latijn; terecht stelt Alinei dat de bouwers van Rome al Latijn gesproken moeten hebben voordat ze in die stad kwamen wonen (ze hebben de taal niet in 753 voor Christus opgebouwd), maar als hij in het jaar 2000 voor Christus al Latijn denkt tegen te komen, kan men zich afvragen of hier niet een eenvoudig naamspelletje gespeeld wordt; het kan ook een antelingueem met een heel andere grammatica geweest zijn. En trouwens, ook Romulus en Remus zouden, als ze bestaan hadden, misschien slecht te verstaan zijn geweest voor Caesar en Augustus. Ik maak deze opmerkingen niet om de theorie van de continuïteit te

---

⁶⁰ Het is wel een punt voor nader onderzoek: waar komt de theorie van de continuïteit in de Finoeegriestiek vandaan?

⁶¹ Om de gedachten te bepalen: bij een woord als *afwasmachine* zou een regressieve aanpak zich afvragen welk iconiem hiervoor gebruikt is (het gaat om een samenstelling van {afwassen}, zelf weer bestaande uit de iconiemen {wassen} en {verwijdering}, en {machine}). Een progressieve aanpak zou uitgaan van het gebruiksvoorwerp zelf (dus van het concept) en bestuderen welke iconiemen er zoal gefunctioneerd hebben bij de creatie van de vele synoniemen die bij de introductie van het voorwerp opgekomen zijn. De progressieve aanpak lijkt mij beter in staat om een theorie van mogelijke iconiemen op te bouwen.

ontkennen, maar zou willen pleiten voor een grondige discussie *sine ira et studio*.⁶²

11.6. De diepte van de chronologie

De tijd die ons ter beschikking staat voor de voorgeschiedenis van de indoeuropese talen is een weeffout in de discipline. Het probleem komt voort uit de predarwinistische tijdrekening, gebaseerd op de bijbelse informatie, die in de achttiende eeuw nog voor zoete koek werd aangenomen. De punten waar het om ging waren enerzijds de berekening van het moment van de schepping; anderzijds de lotgevallen van Noach's zonen Sem, Cham en Japhet, waarbij het Christendom tot de japhetieten behoorde. De stichter van de indoeuropeanistiek, Sir Willam Jones, was gemotiveerd door de gedachte achter de semieten nog japhetieten te vinden; de Indische talen pasten daar prachtig in. Deze achtergrond verklaart waarom de tijdsspanne waarin de ontwikkeling van de Indoeuropese talen geacht wordt zich plaats te vinden zo enorm nauw is. Toch is dit niet het punt dat Alinei het meest bezighoudt. Zijn overwegingen om een grotere historische diepte aan te nemen voor de huidige talen berusten op twee punten. Ten eerste de totale afwezigheid van archeologische bewijzen voor grootschalige volksverhuizingen. Dit is voor hem een aanwijzing dat die volksverhuizingen niet bestaan hebben. Bijgevolg hebben de Europese volkeren over het algemeen vanaf de laatste IJstijd gewoond in de plaatsen die ze nu innemen. De tweede overweging is ideologisch: voorstanders van een recenter binnenkomst van de indoeuropese volkeren hebben de neiging de protoindogermanen te zien als een hoger ontwikkeld volk dat als het ware uit de lucht is komen vallen, zonder voorgangers van andere herkomst.

Deze gedachten zijn natuurlijk niet zomaar meningen, die je tegenover andere meningen kunt zetten in een welles-nietes spelletje. Alinei heeft twee dikke boeken geschreven vol met gedetailleerde taalkundige informatie die pleit voor zijn theorie van de continuïteit. En zijn samenspel tussen taalkunde en archeologie levert nog altijd fascinerende vergezichten op; ik noem hier alleen maar zijn recente briljante artikel over de woorden voor *kaas* (Alinei 2010).⁶³ Het zal nodig zijn dat de

---

⁶² Blijkens Alinei 2001 heeft Renzi zich publiekelijk verbaasd over het feit dat het Emiliaanse woord *mazza* voor '(ijzeren) ploegschaar' gebruikt werd als bewijs van de aanwezigheid van 'Latijn' in het Emilië van het tweede millennium voor Christus. De gedachtengang was dat *mazza* 'knuppel' (Latijns *mattea*) voor een ijzeren ploegschaar wees op een iconiem van voor de introductie van de ijzeren ploegscharen, een feit met zelfdatering in dat tweede millennium. Ik was aanwezig toen Alinei's bijdrage (voor het SLI-congres van 1998 in Boedapest) werd voorgelezen en herinner mij hoe ik er zelf ook sterk van overtuigd was dat er ergens een denkfout zat. Nu, het artikel herlezend, kan ik me niet meer voorstellen wat het probleem was. Kennelijk is er enige tijd en welwillendheid voor nodig om aan nieuwe gedachten te wennen. Het verzet van Renzi tegen Alinei's theorie (in casu zijn boek van 1996) is te lezen in Renzi (1997), een artikel dat nu op mij overkomt als een curieus mengsel van werkelijke bezwaren en onwil om goed te lezen.

⁶³ In dit artikel leidt hij het woord *kaas* af van een woord *coagulum* 'stremsel', volgens de fonologische conversieregels van een Emiliaans dialect. Het verhaal laat een voortdurende wisselwerking zien tussen archeologische feiten, met name de steeds verbeterde methoden om melk te conserveren, en de dialectale verspreiding van bepaalde woorden.

taalhistorici zich grondig buigen over al dit materiaal en de voors en tegens van Alinei's conclusies tegen elkaar afzetten. Toch zie ik hier en daar wat twijfelpuntjes. Ten eerste: hoe hard is de afwezigheid van archeologisch materiaal? Moeten volksverhuizingen materiële sporen nalaten? Als dat zo is, hoe zit het dan met de Alanen, Vandalen en Visigothen en andere volkeren, die gedocumenteerd grote omzwingingen hebben voltrokken alvorens in het niets te verdwijnen? Ten tweede: kan men de ene ideologie bestrijden zonder een eigen ideologie? Wie de naam Alinei opzoekt op Google vindt gemakkelijk allerlei getuigenissen uit Hongaarse of Slavische bron van mensen die doodgelukkig zijn dat hun volk ouder is dan de Germanen, om maar eens wat te noemen. Zolang mensen oorlog voeren vanwege voorouders van millennia geleden, is ieder beroep op continue bewoning principieel verdacht. Ten derde: hoe weten we of er ooit een indoeuropees volk heeft bestaan? Alinei citeert proto-indoeuropese vormen alsof ze echt uitgesproken zijn, terwijl de vormen zoals we ze kennen slechts constructies zijn gebaseerd op de vergelijking van vormen uit latere talen, klankcombinaties die vaak niet uit te spreken zijn.⁶⁴

11.7. Selectief gebruik van hulpwetenschappen

Zoals er goede en slechte taalkundigen zijn, zo zijn er natuurlijk ook goede en slechte archeologen. Alinei heeft zo zijn voorkeuren onder archeologen en steekt dat niet onder stoelen of banken. Alleen de lezer die niet archeologisch geschoold is mist de kennis die hem wegwijs kan maken. Zo moeten wij maar aannemen dat Gimbutas ongelijk heeft als ze Litouwen als oorspronkelijke woonplaats van de Proto-indoeuropeanen voorstelt. Welk soort argumenten hiervoor geldig zijn onttrekt zich aan onze waarneming.

11.8. Vormkwesties worden onderschat

De creatie van nieuwe woorden is een kwestie van het gebruik van iconiemen, van semantische feiten dus. Toch zijn er ook woordcreaties die berusten op de vorm. Ik zal hier twee voorbeelden geven.

Het eerste betreft het woord *i-pad* voor het jongste product van de firma Apple. Ik heb al gezegd dat dit woord bestond voordat men een duidelijk idee van het concept had. Als we kijken naar mogelijke motivaties van het woord, dan kunnen we drie elementen onderscheiden. Het eerste is de motivatie van het voorvoegsel *i*. Dit heeft een symboolwaarde en verwijst naar een connotatie van product van de firma Apple dat de pretentie heeft een industriële sector zodanig te revolutionaliseren dat niemand meer iets anders koopt.⁶⁵ (De noot suggereert dat het veronderstelde iconiem

---

⁶⁴ Met zijn fonologische conversieregels zonder uitzonderingen mikt hij op de realiteit van de gereconstrueerde vormen; een alternatief, namelijk grootscheepse ontleningen van taal tot taal is voor hem minder interessant.

⁶⁵ Uit Wikipedia: "*i* is not a generic prefix used to describe a type of service or product; rather, it is used in the branding of individual products. The *i*-prefix is especially connected to Apple Inc., who employed it for their *iMac* and *iBook* and now uses many product names starting with *i*-, including *iPod*, *iTunes*, *iPhone*, *iLife* and others. Apple initially said the *i* stood for "internet".

verborgen is door de afkorting). Het tweede is de verwijzing naar *notepad*, dat wil zeggen 'kladblok' (Dit hoort tot de 'bureaubladmetaforen' die berusten op het metaforencomplex EEN COMPUTER IS EEN BUREAU). Het derde is een fonologisch contrast tussen /pad/ en /pod/: een i-pod is de draagbare muziek- en mediaspeler die het onmiddellijk voorafgaande wereldsucces van Apple vormde. Het zal duidelijk zijn dat alleen de tweede betekenis een iconiem in de zin van Alinei is. De fonologische motivatie daarentegen zal wel de krachtigste zijn; in ieder geval werd daarmee het productmerk er bij het publiek ingeramd.

Mijn tweede voorbeeld is afkomstig van Pierre Guiraud, die andere grote vernieuwer van de etymologische theorie, en wel uit de katten-artikelen van zijn *Structures étymologiques du lexique français*. Hij introduceert daar het principe van de *collusion homonymique* (het samenspannen van homoniemen).⁶⁶ Op het moment dat de woorden *chat* en *chas* (dat de betekenissen 'oog van de naald' en 'stijfselpap' kan hebben) gelijk van klank worden (eind 16e eeuw door het wegvallen van de slot-/s/) zijn ze inwisselbaar en tegelijk worden al hun synoniemen ook in principe uitwisselbaar, zodat een woord als *maroufle*, dat 'kater' kan betekenen ook de waarde van 'schilderslijm' kan krijgen. Ik geef maar één voorbeeld van de rijke documentatie van Guiraud, maar de bedoeling is duidelijk: een nieuwe betekenis van een woord kan gemotiveerd worden door formele identiteit van de namen van twee zeer uiteenlopende begrippen.

AFDELING 12: CONCLUSIES

In dit hoofdstuk heb ik mijn lectuur van *L'origine delle parole* gegeven. Ik heb het boek niet alleen gelezen als een theorie van de etymologie, maar vooral ook als een theorie voor diachronisch onderzoek. Dat betekent dat ik soms de accenten wat verlegd heb. Alinei stelt dat er een groot verschil is tussen een etymologisch onderzoek en een onderzoek naar een woordgeschiedenis. Het eerste is geconcentreerd op de prehistorie (in de zin van de geschiedenis van de periode voor de geschreven documenten), het tweede houdt juist op waar de documenten ophouden. Misschien moeten we het onderscheid niet zo scherp zien; de geschiedenis van de woorden voor 'kaas' bewijzen het tegendeel.⁶⁷

Saussure zag als zijn taak om te 'montrer au linguiste ce qu'il fait'. Alinei wilde in dit boek de etymoloog laten zien wat hij doet, en net als Saussure deed hij dat in de hoop dat dat beter gedaan kon worden. In de eerste plaats pleit hij dus voor theoretische reflectie en wat ook de opinie van de lezer is over zijn concrete voorstellen, het belang van theorievorming zal niemand willen ontkennen. Daarbij zal hij dus de degens met Alinei moeten kruisen. Etymologie is niet het oplossen van raadsels,

---

⁶⁶ Dit gebeurt aan het begin van zijn hoofdstuk 4.3 *La collusion homonymique: jeux de mots sur les noms du chat*, (pp. 115-123). Zie ook 5.2. *Le champ morpho-sémantique des noms du matou* (pp. 142-153). Het slothoofdstuk bevat ook een paragraaf over de motivatie, die gelezen kan worden als tegenhanger van Alinei's motivatiebegrip.

⁶⁷ Wel bevat dat artikel een prachtige Sumerische afbeelding van een kaasmakerij, in zekere zin ook een document.

maar tegelijk een rigoureuze wetenschap en een subtiële kunst, althans in de grensverleggende variant. Het doel is steeds meer zekerheid te krijgen over wat er precies gebeurd is, en dan die zekerheid te gebruiken voor een beter zicht op de ontwikkeling der mensheid.

Een van de vernieuwingen die Alinei voorstelt is de concentratie op de iconiemen, de elementen van de voorganger van een woord die gebruikt worden om het nieuwe woord te motiveren en daardoor geschikt te maken om onthouden te worden. Hierdoor wordt in de etymologie het semantische element belangrijker dan het in de traditie was. Semantische veranderingen hebben altijd iets te maken met culturele veranderingen: hetzij vernieuwingen in de materiële cultuur, hetzij ideologische veranderingen, bijvoorbeeld een nieuwe religie. Door het hergebruik van oude semantische elementen is het dan mogelijk resten van deze vroegere culturen op te sporen, althans zolang de iconymische informatie niet teloorgegaan is door latere fonologische en semantische ontwikkelingen. Aldus wordt de etymologie naast de archeologie een belangrijke bron voor kennis over ons verleden.

De ontwikkeling van de woordenschat wordt ingebed in een nieuwe theorie van de continuïteit, die stelt dat de diepte van de historie van onze talen veel groter is dan traditioneel wordt voorgesteld. Europa is opnieuw bevolkt na de laatste IJstijd en de bevolkingen die zich toen in de door de verhitte der aarde vrijgekomen gebieden gevestigd hebben zouden zich grotendeels aldaar gehandhaafd hebben. Deze inbedding staat in principe los van de etymologische theorie, maar de bevindingen van de etymologie kunnen wel vaak gebruikt worden om de continuïteit aannemelijk te maken. Dit laatste is uitvoerig beargumenteerd in de twee monografieën die talloze detailgeschiedenissen presenteren; in het onderhavige boek worden de resultaten van de eerdere boeken uitgebreid gebruikt als bewijsvoering; het boek is gelardeerd met veel uitgewerkte *case histories*.

Een belangrijk onderdeel van Alinei's werk is de bespreking van dateringsmethoden. Hierbij wordt een grote plaats toegekend aan de zelfdatering: er bestaat geen woord voor 'hond' voor de hond gedomesticeerd is en er is geen woord voor 'kaas' (als contrast met 'wringel' bijvoorbeeld) voordat er een bepaald stremsel ontdekt is. Zelfdatering is dan ook de datering van concepten; welke fonologische vormen worden gekozen is van secundair belang. Dit wil niet zeggen dat fonologische informatie genegeerd moet worden; iedere serie antevormen moet scrupuleus aangetoond worden op grond van bona fide fonologische conversieregels. Hierbij wordt aangenomen dat vormen in principe onveranderlijk zijn en dat de conversieregels pas optreden wanneer de samenstelling van de bevolking verandert, anders gezegd wanneer de woorden uitgesproken worden door mensen met een ander fonologisch systeem.

Niet alleen voor prehistorische tijdperken kan een etymologische analyse vruchtbaar zijn; ook in moderne perioden opereren dezelfde principes. Voor archeologische periodes moet dan industriële tijdperken gelezen worden: het tijdperk van kolen en staal, van de olie, van de nucleaire technologie, van de informatica of de nanotechnologie. De *Wörter-und-Sachen*-methode blijft belangrijk, ook al worden

archeologische vondsten vervangen door gedocumenteerde technologische ontwikkelingen. En waar eens het strijdros symbool stond voor een tijdperk is dat nu de automobiel of de computer, met dezelfde rol als bron voor nieuwe iconymieën. In mijn eigen voorbeelden heb ik me geconcentreerd op deze moderne ontwikkelingen.

Dit is een belangrijk boek, dat uitnodigt tot verder onderzoek. Iedereen zal daarbij zijn eigen agenda hebben. Persoonlijk zou ik een voorkeur hebben voor de volgende aspecten: 1) het uitwerken van de historie van de etymologie, volgens de criteria die in hoofdstukken 3 en 4 besproken worden; 2) toepassing van de gepropageerde methoden op moderne neologismen; 3) hoe kunnen we de iconiemen systematiseren (is er methode in de keuze voor hergebruikte semantische kenmerken); 4) de polemiëk met Duitse auteurs in verband met de achterliggende ideologische overwegingen.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *Origin and History of the Italian Word ambasciata* «embassy». The Hague: Mouton, 1963.
- Ook in Italiaanse vertaling als 'Origine e storia della parola *ambasciata*', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.
- _____. 'Evaluation of Semantic Isoglosses with Regard to Romance Dialect', in *Verhandlungen des zweiten internationalen Dialektologenkongresses* (Marburg 1965). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967: 7-13.
- _____. 'Il concetto di 'densità semantica' in geografia linguistica', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 257-267 (Italiaanse vertaling van Alinei 1967).
- _____. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- _____. 'Questioni di fatto e di metodo nella ricerca etimologica: il toponimo *CALMA, in Scritti linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini. Pisa: Pacini, 1983a, ook in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 139-152.
- _____. 'Onomasiologia strutturale ed etimologia: il caso di *barba* 'zio' e *amita* 'zia' ', in Günter Holtus & Michael Metzeltin (red.). *Linguistica e dialettologia veneta. Studi offerti a Manlio Cortelazzo dai colleghi stranieri*. Tübingen: Narr, 1983b: 115-131.
- _____. 'Il problema della datazione in linguistica storica' [con commenti di R. Ambrosini, G. Giacomelli, A. Stussi, P. Tekavčić, P. Swiggers, e E. F. Tuttle.] *Quaderni di semantica* 12 (1991): 5-51.
- _____. *Origini delle lingue d'Europa. I: La teoria della continuità*. Bologna: Il Mulino, 1996.
- _____. *Origini delle lingue d'Europa. II: Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bologna: Il Mulino, 2000.
- _____. 'Nuove prospettive della ricerca storico-semantica ed etimologica', in Zsuzsanna Fábian & Giampaolo Salvi [red.]. *Semantica e lessicografia storiche*. Atti del XXXII Congresso Internazionale di Studi (Budapest, 29-31 ottobre 1998) = SLI 42. Roma: Bulzoni, 2001.
- _____. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.
- _____. 'Archeologia etimologica: alle origini del formaggio: da latino *coagulum* 'caglio' a lat. *Caseus/-m*, formaggio; *formaticum e *toma' *Quaderni di Semantica* 31 (2010): 73-112.
- Bencini, Andrea & Eugenia Citerinesi. *Parole degli anni novanta*. Florence: Le Monnier, 1992.
- Boer, Minne Gerben de. 'Sei approcci al cambiamento lessicale', in Serge Vanvolsem, Franco Musarra en Bart Van den Bossche (red.). *Gli spazi della diversità, Atti del Convegno Internazionale Rinnovamento del codice narrative in Italia dal 1948 al 1992*. Roma: Bulzoni & Leuven: Leuven University Press, 1995: 179-209, in Nederlandse vertaling verschenen als 'Zes benaderingen van lexicale veranderingen'. Hoofdstuk 11 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 287-316.
- _____. 'Le cazzate di Coliandro. Osservazioni sintattiche, semantiche e pragmatiche sulle parolacce italiane' *Italienische Studien* 21 (2000): 35-64, in Nederlandse vertaling verschenen als 'Coliandro lult er op los'. Hoofdstuk 13 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 337-365.
- _____. 'De verdwijnwoorden van Leopardi'. Hoofdstuk 17 van *Woordstudies II*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010: 331-355.
- _____. 'Leenwoordtheorie voor Italianisten'. Hoofdstuk 9 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 181-251.
- _____. 'Riflessioni intorno a un saluto: la storia di *ciao*' *Lingua e stile* 34 (1999): 431-448, in Nederlandse vertaling verschenen als 'De geschiedenis van *ciao*'. Hoofdstuk 12 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 317-336.
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary* [CALD]. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- De Mauro, Tullio. *Il dizionario della lingua italiana*. Torino: Paravia, 2000.
- Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Verbo, 2001.
- Dicționarul explicativ al limbii române*. Boekarest: Univers encyclopedic, 1998.
- Duro, Aldo. *Vocabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, deel IV, 1994.

Galilei, Galileo. *Siderius nuncius*.

www.liberliber.it/biblioteca/g/galilei/siderius_nuncius/html/nunzio.htm

Guiraud, Pierre. *Structures étymologiques du lexique français*. Paris: Larousse, 1967.

_____. *Les gros mots*. Paris: PUF, 1975.

De Toro y Gisbert, Miguel. *Nuevo pequeño Larousse ilustrado*. Paris: Librairie Larousse, 1962.

Longman Dictionary of Contemporary English [LDOCE]. Harlow: Longman Group, 1995.

Moliner, María. *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos, 1982.

Nencioni, Giovanni. 'Autodiacronia linguistica: un caso personale' *Quaderni dell'atlante linguistico toscano* 1 (1983): 1-25.

Nyrop, Kristoffer. *Grammaire historique de la langue française*. Kopenhagen: Gyldendal, deel IV, 1914: 257-231.

Ogden, Charles Key & Ivor Armstrong Richards. *The Meaning of Meaning: A Study of The influence of Language upon Thought and of The Science of Symbolism*. London: Kegan Paul, 1923.

Oxford Advanced Learner's Dictionary [OALD]. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Pfister, Max. *Lessico Etimologico Italiano (LEI)*. Wiesbaden: Reichert, 1979-heden.

Renzi, Lorenzo. 'Alinei, ovvero il latino prima di Roma' *Rivista italiana di dialettologia* 21 (1997): 191-202.

Rey, Alain (red.). *Dictionnaire culturel en langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2005.

Sterkenburg, P.G.J. van & W.J.J. Pijnenburg [red.] *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 1984 [=HvD].

Walther von Wartburg [red.]. *Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW): eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Bonn: Klopp, 1928-2003.

Woordenboek der Nederlandsche Taal.

<http://www.nu.nl/.../woordenboek-der-nederlandsche-taal-online.html>.